

KARADENİZ'DE İLK RUSLAR VE ŞARKEL'İN İNŞASI

OSMAN KARATAY*

Elimizde 830'ların sonundan bahseden dört kaynak ve iki haber var. Bu haberler ilk bakışta birbiriyle alakasız görünüyor, yan yana koyunca da çelişiyorlar. Ama ikisini birlikte düşünmemiz lazım. Birinci haber Hazarların Don nehri üzerinde Bizans yardımıyla *Şarkel*¹ adlı bir kale yaptırdıkları iddiasını içeren Bizans iddialarıdır ve üç eserde geçer. İlki Theophanes'ün ünlü Vakayinamesi'ne sonradan yazılan zeyilde geçer:

Ertesi yıl Agareni² ve Theophilos (Biz. İmp. 829-842) birbirlerine karşı sefere giriştiler; her ikisi de birbirlerinden korktuğundan bir şey yapmadan evlerine geri döndüler. Yaklaşık aynı sıralarda Hazarya kağanı ve beyi³ imparatora elçilik heyeti göndererek Sarkel denen kaleyi kendisi için inşa etmesini istedi ki, bu yere anlam bakımından beyaz ev deniliyordu. Buranın ilerisinde Tanais (Don) nehri vardı ki, burası Hazarlar ile Patzinakes'in (Peçenekler) sınırını birbirinden ayırıyordu; bu yerde Hazarlar belirli sürelerde dönüşümlü olarak değiştirilen üç yüz sınır muhafızının bulunduğu bir denetleme noktasına sahiptiler. Bunların taleplerini kabul eden imparator "spatharocandidatus"⁴ [rütbesi verdiği] Kamateros lakaplı Petronas'ı kraliyet donanması ve Paphlagonialı⁵ kapitanlar ile birlikte talep edilen şeyleri tedarik etmeye gönderdi. Akabinde Cherson'da karaya yanaştı uzun gemileri karaya çekti ve oradaki bir mevkiye bıraktı; birlikleri yuvarlaklara (yuvarlak gemilere) bindirerek

* Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi, TDAE, Bornova - İzmir. karatay.osman@gmail.com

¹ Tarihçilikte -mecburen- beklenen Yunanca yazılışa (ş > s) uyarak ve Kağan Yusuf'un mektubunda geçen *Şrkil* biçimi göz ardı edilerek *Sarkel* biçimi esas alınır ama biz hem sözkonusu mektuptaki biçimin, hem de Macarca ve Çuvaşcadaki mukabil kelimelerin ş ile başlamasından hareketle, Czeglédy'yi takip edip *Şarkel* diyeceğiz (Şarkel: An Ancient Turkish Word for House", s.26). Ancak onun ikinci hecedeki kel/kil'in İrani dillerden Türkçeye bir alıntı olduğu düşüncesi yeniden incelenmelidir.

² Hacerîler. Hz. İbrahim'in eşi Hz. Hacer'den oğlu Hz. İsmail'in soyundan gelenler, yani Araplar.

³ Hazar idaresinin Musevileşmesi için Harun Reşit dönemi ile 840 yılı arasında bir tarih tahmin edilir. Buradaki veri, idarede ikili düzene geçilmiş olduğuna göre, 840 yılında Musevileşmenin çoktan tamamlanmış olduğunu, belli bir dönem kökleri bulunduğunu göstermektedir. Tabii ki ikili düzen ile Musevileşmenin ilgisi varsa.

⁴ 10. dereceden bir unvan. 9. ve 10. yüzyıllarda oldukça önemli ve itibarlıydı ama 11. yüzyılda önemini kaybedip, kullanımdan da kalkmıştır. Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s.232, 340.

⁵ Bugünkü Zonguldak-Kastamonu-Sinop yöresi.

Tanaïs'de kaleyi inşa edecekleri yerde gemiden indirdi. Fakat orada taş yoktu, nehrin bıraktığı kireçten küçük çakıl taşları oluşmuştu, bitişikteki killi [sarı] toprak gerçekten de yorucu bir çalışma ile tuğla şeklinde pişirilerek çok muhteşem bir iş ortaya konarak binanın yapılması tamamlanınca geri döndü. [İmparatorun emrini] uygun şekilde yerine getirerek geri dönen Petronas imparatora Cherson hakkında, kabilelerin mizaçlarını ve konumlarını koruma konusunda deneyimli olduklarına şahit olduğunu, eğer kendisinin kente ve kabilelere yönetici olarak atanmazsa, başka bir şekilde bölgenin kasabalarına adaletle dolu olarak sahip olunamayacağını, çünkü yerel soyluların ve yönetimin ileri gelenlerinin hiçbir şeylerine güvenmediğini söyledi. O zamana dek herhangi birinin bölgeye yönetici olarak gönderilmesi alışılmış bir şey değildi; onların önder dedikleri birisi, topluluktaki aile başkanlarının hepsi ile birlikte yönetiyordu; Petronas'ın bölge hakkında tecrübe sahibi olduğu kanaatine varan imparator bu teklifini kabul etti; onu "protospatharius"⁶ rütbesine yükselterek yönetmeye gönderdi; öndere ve halkın geri kalanına, gönderilen bu yöneticiye hiç kimsenin kabul etmezlik yapmamasını ve ona itaat etmelerini emretti. Böylece Sarkel'in tahkimatı inşa edildi ve akabinde Cherson'a yönetici atamak yaygın hale geldi.⁷

Saray belgelerinden faydalanarak bu zeyli yazdığımı tahmin ettiğimiz İmparator 7. Konstantinos Porphyrogenitus, dolayısıyla yaklaşık aynı cümlelerde bu bilgiyi tekrar eder:

Tuna nehrinin aşağı uzamından itibaren, Distra'nın (Durustulum > Silistre) karşısında Peçenek ülkesi uzanır ve buranın sakinleri kıyasında 300 adamın konuşlandığı ve yıllık olarak yenilediği Hazar şehri Şarkel'e kadarki bölgeyi denetlerler. Onlarda Şarkel "beyaz ev" anlamına gelir ve Hazarlar İmparator Theophilus'tan (829-842) kendileri için bu şehrin kurulmasını rica ettiklerinde Kamaterus soyadlı Spatharokandidatus Petronas tarafından kurulmuştur. Çünkü Hazar'ın o zamanki kağanı ve beyi bu aynı İmparator Theophilus'a elçiler göndermiş ve kendileri için Şarkel kentinin yapılmasını istirham etmişlerdir ve imparator onların taleplerine karşılık vermiş ve onlara mezkûr Spatharokandidat Petronas'ı imparatorluk donanmasının savaş gemileriyle göndermiş ve ayrıca Paphlagonia kaptanbaşısının savaş gemilerini göndermiştir. Bu aynı Petronas Kerson'a vardı ve savaş gemilerini Kerson'da bıraktı ve kendi adamlarını yük gemilerine bindirerek şehri inşa edeceği Don (Tanaïs) nehri üzerindeki o yere gitti. Ve bu yerde şehri inşa için uygun

⁶ Altıncı sıradaki unvan, bir üst düzey memuriyet; aynı şekilde 11. yüzyılda önemini kaybetmiştir. Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s.340.

⁷ *Theophanes Continuatus*, s.122-124. Bu metnin çevirisindeki yardımı için Ege Üniversitesi'nden Sayın Murat Tozan'a teşekkür ederim.

taşlar bulunmadığından, bazı fırınlar yaptı ve içinde tuğlaları pişirdi ve nehirdeki küçük deniz kabuklarından harç yaparak bunlarla şehrin inşasını gerçekleştirdi. Şimdi bu mezkûr Spatharokandidat Petronas Şarkel şehrini kurduktan sora İmparator Theophilus'a gitti ve ona dedi: "Eğer Kerson şehri ve Kerson'daki yerler üzerinde efendilik ve hâkimiyetini tamamlamayı ve buraların elinden kayıp gitmemesini istiyorsan, kendi askeri valini ata ve onların başpiskoposlarına ve zadedânına güvenme." Zira İmparator Theophilus'un zamanına kadar buradan gönderilmiş askeri vali yoktu; idare şehrin babaları olarak adlananlarla birlikte sözde başpiskoposun ellerindeydi. İmparator Theophilus bu konuda, şöyle veya böyle askeri vali gönderilmesi üzerinde danıştı ve sonunda yerel tecrübe edinmiş ve işlerde tecrübesiz olmayan birisi olarak mezkûr spatharokandidat Petronas'ın gönderilmesine aklı yattı ve böylece onu protospatharius makamına yükseltti ve askeri vali olarak atadı ve o zamanki başpiskopos ve başka herkesin ona itaat etmesi emriyle onu Kerson'a gönderdi ve o zamandan günümüze Kerson'daki askeri valilerin buradan atanması kaide haline gelmiştir. Dolayısıyla, Sarkel şehrinin inşası bu şekildedir.⁸

Aynı haberi veren üçüncü eser ise 11. yüzyıldan Ioannes Skylitzes'e aittir. Vakti bu ikisinden daha sonra olduğu ve zaten amacı Theophanes'in vakayinamesinin devamını devam ettirmek olduğu için burada almaya gerek yok. Dolayısıyla, aslında bu haber bize K. Porphyrogenitus'un denetiminden ve tashihinden geçtikten sonra gelmiş oluyor. Onun bakış ve görüşü esas alınmalı.

İkinci olay, *Annales Bertiniani* adlı eserin diliyle 839 senesinde Ingelheim'daki Frank sarayında olanları anlatıyor:

Ayrıca Bizanslılardan İmparator Theophilus'un gönderdiği elçiler geldi. Khalkedon (Kadıköy) metropoliti Theodosius ve Spatharius (Kılıçdar) Theophanes vardı ve imparatora layık hediyelerle bir mektup getirdiler. İmparator onları 18 Mayıs günü Ingelheim'da münasip tören ile kabul etti. Elçiliklerinin amacı barış antlaşmasını ve iki imparator ile halkları arasındaki kalıcı dostluk ve sevgiyi tasdik etmektir... (Theophilus) ayrıca elçileriyle birlikte kendilerine, yani tüm halklarına Rhos denildiğini ve chacanus adı verilen hükümdarlarınca, kendi iddialarına göre, dostluk amacıyla gönderildiklerini söyleyen bazı adamları göndermişti. Theophilus mektubunda imparatorun lütufta bulunarak onların kendi imparatorluğu içinden geçmek için seyahat emniyetini ve evlerine dönebilmeleri için gerekli yardımı bağışlamasını rica ediyordu, zira onların İstanbul'a vardıkları yol çok şedit ve vahşi kabilelerce tutulmuştu ve başla-

⁸ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio* (bundan sonra DAI), s.183, 185.

rına bir felaket gelebileceği için Theophilos o yolla dönmelerini istemiyordu. İmparator onların buraya geliş sebebini daha yakından incelediğinde, onların İsveç halkına ait olduklarını ortaya çıkardı. Dostluk arayıcıları değil de bizim krallığımıza casuslar olarak gönderildiklerinden şüphelendi ve iyi niyetle gelip gelmediklerini kesin olarak buluncaya kadar alkoymaya karar verdi. Bütün bunları söylemek ve onları Theophilos'un dostluğu hatırına iştiyakla kabul ettiğini ve samimi bulurlarsa vatanlarına hiçbir tehlike ihtimali olmaksızın dönmeleri için gerekli şeyleri sağlayacağını ve her türlü yardım ile evlerine göndereceğini, eğer öyle değilse onları, kendi uygun gördüğünü yapması için bizim elçilerimizle Theophilos'a geri göndereceğini eklemek için Theophilos'a bir mektup göndermekte vakit kaybetmedi."⁹

Rusların *Белая Вежа* ("Beyaz Kule", *Povest*) adını verdiği, Bizanslıların ise anlamını *ἀσπρον ὄσρητιον* ("beyaz kışla, baraka", K. Porph.) ve *λευκὸν ὀικημα* ("akça ev", Th. Con.) diye çevirdikleri Şarkel'in kuruluşu için bugün artık 838 senesini rahatça söyleyebiliyoruz¹⁰. Ancak bir hisar büyüklüğünde olan Şarkel, bugünkü Kalmukistan ile Aşağı İdil boylarına yerleştireceğimiz Hazar ana ülkesinin batı ve kuzeybatı kısımlarını denetleme amacını taşıyan bir noktada bulunmaktaydı. Don nehrinin sağ kısmında, yani Hazar tarafındaydı ve Hazar ile iyi iletişim içindeydi, zira Karadeniz'den gelenler bu noktaya kadar su yolunu kullanır, daha sonra karaya çıkarak yola devam ederlerdi¹¹. Şarkel nehir sayesinde batıdan gelecek saldırılara karşı korunuyordu. Kale 186 x 126 m büyüklüğündeydi ve sur kalınlığı 3,75 m idi¹². Burası Sovyetler zamanında dikkatli bir şekilde kazılmış ve ayrıntıyla incelenmiştir.

Yukarıda geçtiği gibi, Ioannes Skylitzes buranın 'yeniden' yapıldığını söyler, adeta bir onarımdan bahseder. Nitekim Şarkel'in tam karşısında bulunan Pravoberejnoye kalesi, tam da Şarkel'in inşasının arifesinde yıkıl-

⁹ *The Annals of St-Bertin*, s.44.

¹⁰ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.387; Goldelman, "On the Location", s.67.

¹¹ İbn. Hurdadbih'in meşhur Rus yolu şu şekilde tarif edilir: "*Ruslar Sakalibe'nin bir koludur. Bunlar Rum denizi kıyılarına kadar getirirler ve ondabirlik kısmını vergi olarak Rumların sahibine verirler. Daha sonra Sakalibe bölgesinin bir nehri olan Tetnıs (Tanais, Don) nehrinde ilerlerler ve Hazar bölgesinin bir şehri olan Hamlic'e varırlar ve buranın melikine de bu malların öşrü oranında vergi verirler. Buradan Cercân denizine varırlar ve bunun kıyısında bulunan Ahabbû'ya çıkarlar. Bu denizin çapı 500 fersahtır. Cercân'den ticaret eşyalarını develer üzerinde Bağdad'a taşırlar. Buralardan beraberlerinde Slav köleler de götürmektedirler. Bu kölelelerin Hristiyan olduğu söylenmektedir. Bunlar için de cizye ödemektedirler.*", İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s.130-131.

¹² Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.389.

miş gözükmüyor¹³. Bu kale ve etrafındaki yerleşimin çok uzun süre Hazar sakinlerince kullanıldığı görülüyor ki, burada bulunan sikkelerin en eskisi 4. Hürmüz (579-590), en sonuncuları ise Halife Emin (809-819) zamanındandır¹⁴. Aşağıda değineceğimiz Vasmer yöntemine göre, şehrin Hürmüz'ün çağdaşı olduğunu söylemek zordur. Öte yandan, Şarkel kurulmadan hemen önce burada insanların yaşadığını Emin döneminin dirhemleri gösteriyor. Hwolson'dan başlayarak İslam kaynaklarında bahsedilen el-Beyza ile Şarkel'i özdeşleştirme çalışmaları yapılmıştır¹⁵ ama teşhiste esas noktayı (bence) Goldelman koyar¹⁶. 'Başkent' El-Beyza'yı İdil'in ağzında arama çalışmaları beyhude gözükmüyor, zira Şarkel Şarkel olarak da başkentti. İdil üzerindeki İtil/Atıl kentindeki korumalı adacıkta yaşadığı kuşkusuz olan Kağan Yusuf, öte yandan "Şu an yaşadığım ülkede önceden Vnndr'lar vardı"¹⁷ dediğinde İdil ağzını kastetmiş olamaz; burası açıkça Don boylarıdır, Şarkel'in olduğu yerlerdir. Kağanın doğum yeri olan, hatunun da sürekli ikamet ettiği şehir 50 fersah çapında bir daire olarak tasvir ediliyor¹⁸. Böyle en az 350 km çapındaki bir şehir İdil boyunda olamaz. Burada bir memleketten bahsediliyor. Bu büyüklük de Şarkel ve çevresinde mevcuttur. Peçenek arazisinin Şarkel yakınından başladığını söyleyen Konstantinos Porphyrogenitus'un haberine göre¹⁹, bu durumda hatun ve harem serhat bölgesinde oturuyorlar. Burada Kiev knezi Svyatoslav 965'te Belaya Veja'ya yürüyor. Kağanı orada buluyor ve yeniyor. Batı Kafkas halkları olan Yas ve Kasegleri de orada yeniyor ki²⁰, bu haber Şarkel = Belaya Veja denkliğini kesinleştiriyor. Aynı zamanda buranın başkent, daha doğrusu iki başkentten biri olduğu gerçeğini gösteriyor. Dunlop'un, Sarkel ile El-Beyza'nın özdeşliğini reddeden (ama daha sonra bu görüşten cayan) Marquart'a katılmasının ipuçları kendi ifadelerinde görülüyor. Şarkel onun dediği gibi²¹, Don

¹³ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.415.

¹⁴ Goldelman, "On the Location", s.69.

¹⁵ İlgili edebiyat için bkz. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya (Çast 4 i 5)", s.213-216.

¹⁶ Goldelman, "On the Location". Ancak Romaşov bu tespiti görmek istemez ve el-Beyza'nın yerinin tam bilinmediğinde ısrar eder. Bkz. "İstoriçeskaya Geografiya (Çast 4 i 5)", s.214-217. Onlardan çok önce yazan Golden da bölgede "çok sayıda beyaz şehir" olduğuna dikkat çekerek *Şarkeller* vurgusu yapar. El-Beyza'nın yerinin ise bilinmediğini belirtip, Aşağı İdil'de olması gerektiğini düşünür. Bkz. *Hazar Çalışmaları*, s.274, 278.

¹⁷ Kokovtsov, *Yevreysko-Xazarşkaya Perepiska*, s.92 (sadece uzun nüshada bulunur). Eserinde bu haberleşmenin tam metnini veren Marcus, *The Jew in Medieval World*, s.257, bunu Bulgar olarak çevirir.

¹⁸ Kokovtsov, *Yevreysko-Xazarşkaya Perepiska*, s.84, 102; Marcus, *The Jew in Medieval World*, s.259.

¹⁹ *DAI*, s.183.

²⁰ *Povest'*, s.244; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s. 92-93.

²¹ Duplop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.260.

boylarında herhangi bir kale değildi; Şarkel Hazar'ın başkenti, han kenti, hatun kenti idi.

Artamonov'un dediği doğru değil: İdil boyundaki başkentin eski ismi El-Beyza, sonradan İtil olarak değiştirilmiyor²². 737 yılında İslam ordularının komutanı Mervan da işte oraya yürümüş ve kağanı orada yenmiştir. Artamonov'un Eski Şarkel'le ilgili verisini alıntılama istemeyen Golden, Şarkel'in 838'de kurulduğunu söyleyerek 737 seferinin oraya yapılamayacağını belirtir²³. Halbuki, onun diyişiyle, El-Beyza en azından çok sayıda Şarkel'den biri olabilirdi. Ben Mervan'ın istikameti konusunda eminim. Kağanın da doğudaki İslam topraklarına yaklaşacak, dolayısıyla bir tuzağı cazip kılacak şekilde Aşağı İdil'e çekilmektense, kuzeybatı yönünde Avrupa içlerine doğru çekilmesi daha beklenirdir. Alışıldık tarihçilikte, Semender bağlantısı yüzünden onun yürüyüş yolu Hazar sahiline çevriliyor ve hedefi olan El-Beyza'nın kaynaklarda açık tarifi bulunan İdil'in ağzındaki Hazar başkenti olduğu söyleniyor²⁴. Hâlbuki ordunun harekâtı bu konuda fikir verir. Mervan kendisi esas ordunun başında Orta Kafkaslardaki Daryal geçidinden kuzeye atlıyor. İkinci kol ise Derbent'ten geçip sahil boyunca kuzeye ilerliyor. Onun bu harekâtının Alanlara saldırıyor gibi yaparak Hazar kuşkusunu örtbas etmek amacı taşıdığı belirtiliyor. Lakin Mervan Hazar elçisini yanında uzun süre oyalayarak ve ordular menzile vardıktan sonra gitmesine izin vererek zaten Hazar istihbaratını kandırmıştı²⁵. Alanlara saldırmış gibi yapmak için büyük orduyu çok zahmetli olan Orta Kafkas geçitlerinden yürütüp sonra doğuya dönmenin anlamı yoktu. Sülemi komutasındaki kolordu da bunu yapabiliyordu ve kendisi Derbent'ten geçerek rahat bir şekilde ilerlerdi. Vaki olan şey, Mervan'ın İdil ağzına değil, Don nehri boylarına ilerlemesidir ve bunun için kısa yol Daryal geçididir. Bu seferle ilgili diğer bazı ayrıntılara aşağıda değineceğiz. El-Beyza'nın Şarkel olduğuna dair benzer bir delil de Mervan'dan yedi yıl önce Hazar'ı istilaya kalkan

²² Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.499.

²³ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.278.

²⁴ Örneğin, Z. V. Togan'ı izleyen Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.295; Duplop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.98-99. Artamonov Don boylarına doğru bir sefere kesinlikle karşı çıkar ve bunu eski hüküm olarak değerlendirir. Kurat ise, "Kitâb al-Futûh", s.264d, Togan'ı ve izleyicilerini eleştirerek, Arapların bu sefer esnasında Kafkasların ötesine geçmesine ihtimal vermez. 727 savaşını en iyi inceleyenlerden biri, ticaret tarihiyle ilgili uzun makalesinde bunu yapan Noonan'dır: "Why Dirhams First Reached Russia", s.191-201; ayrıca Duplop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.97-103.

²⁵ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.289-290; Duplop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.97.

Cerrah'ın yoludur. İbn'ül-Esir'in haberine göre, o da Tiflis'ten hareket edip Daryal geçidinden Hazar ülkesine giriyor ve El-Beyza'ya kadar ilerliyor²⁶.

Eski kalenin neden yıkıldığı, yeni kalenin neden yapıldığını da açıklayacaktır. Bunun için biraz daha o günlerde dolaşmamız gerekli. Artamonov'un da katıldığı ve destekçisi çok olan bir fikre göre, Eski Şarkel (Pravoberejnoye kalesi) Hazar'daki Musevileşme kaynaklı iç savaş sonucu yıkılmıştır²⁷. İç savaşlarda bu türden katliamlar olsa bile, böylesine kale yıkımına pek rastlanmaz. Hele Musevileşme yüzünden bir iç savaş çıksaydı, bu bir şekilde kaynaklara yansırı. Harici kaynaklar hiçbirşey söylemediği gibi, Musevileşme sürecini birinci elden anlatan iki Hazar mektubu da (Kağan Yusufun *Cevab'ı* ve isimsiz *Kenize Mektubu*) ülkede en ufak bir rahatsızlıktan bahsetmez. Artamonov bulunan toplu mezarlara bakarak halkı kırıp geçiren, nüfusu azaltan kanlı bir savaştan bahsediyor. Bu herhalde kaynakların dikkatini çekerd. Hatta bence iç savaş kelimesi çok abartılıdır; eğer bir Turan devletinde en az her beş yılda bir iç çatışma çıkmıyorsa bir şeyler yanlış gidiyor demektir. Golden'in dediği gibi, sıradan bir vaka, adiyattan bir kopuş olarak görmemiz gereken Kabar isyanını, hele de dini bir konuya bağlamanın anlamı yoktur²⁸.

Öte yandan, burada Hazar içindeki kopuşla nihayetlenen ve mahalli kalması beklenen bir çatışmanın ötesinde şeylerin gerçekleştiği görülüyor ki, bir kalenin yıkılmasına yol açan savaşlar bölgedeki ticarete de aynen yansımıştır. 820-840 arasında Doğu Avrupa'ya dirhem ithalatında gözle görülür bir düşüş meydana geliyor. Bu durum Rusya ile Hazar ticaretinin ciddi bir düşüş gösterdiğini gösteriyor. Hatta Kislaya ve Devitsa'da ele geçen 837-838'e ait paralar belli bir ara için son örnekleri temsil ediyor. 837-

²⁶ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.279-280; Duplop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.84.

²⁷ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.415; Pritsak, "Rusların Kökeni", s.60. Bu konudaki tek bilgi, kitabının 39. bölümünü Kabarlar ayıran Konstantinos Porphyrogenitus'tan gelmektedir. İlgili bölüm aynen şöyledir: "Sözde Kabarlar (*Kabaroı*) Hazar ırkımdan idi. Gün geldi onlarla hükümetleri arasında ayrılık baş gösterdi ve bir iç savaş çıktığında ilk hükümetleri hâkim geldi ve onlardan bazıları öldürüldü ve öbürleri kurtuldu ve geldi ve Peçeneklerin ülkesinde Türklerin (Macarlar, O.K.) yanına yerleşti ve bunlar birbirleriyle dost oldular ve 'Kabaroı' adlandılar. Ve böylece onlar bu Türklere Hazarların dilini öğretti ve bugün dahi bu aynı dile sahiptirler, fakat Türklerin diğer diline de sahiptirler. Ve savaşlarda kendilerini sekiz uruğun en güçlüsü ve yiğidi olarak gösterdiklerinden ve savaşta öncü olduklarından, onlar ilk uruk olarak yüksetmişlerdir. Aralarında, yani Kabarların üç urukları arasında bir prens vardır ki, bugün dahi böyledir." (DAI, s.175). Görüldüğü gibi, bunun sebepleri hakkında en ufak bir ima dahi yoktur. Belki, sayısız 'iç savaş' vakası arasında bundan ve bu halktan bahsedilmesinin sebebi, odakta olan topluluklarından Macarların kökeninin açıklanması gibi gözüküyor. Macarlardan bahsetmese belki Kabarları hiç anmayacaktı. Nitekim bir sonraki bölüm bu bilgi üzerinden devam eder ve Macar birliğine bağlı boyları anlatır.

²⁸ Golden, "Irano-Turcica", s.185; *Hazar Çalışmaları*, s.158.

842 arasında Rus ile Hazar arasındaki ticaret sekteye uğruyor²⁹. Geniş çaplı olduğu anlaşılan bir kargaşa ve savaş hali göze çarpıyor ve bu yıllar tam da bir taraftan Eski Şarkel'in yıkıldığı ve yenisinin yapıldığı, bir taraftan da İstanbul'daki Rus elçilerinin yolunun kesildiği günlere tekabül ediyor. Bu çapta hadisat bir boyun Hazar birliğinden kopuşuyla gerçekleşemezdi herhalde. Öbür türlü ne İpek Yolu'nun, ne Kürk Yolu'nun işlemesine imkân yoktu.

Buradaki sorun, eğer Bizans o günlerde Hazar ile savunmasına yardım edecek kadar yakın ise, Rusların İstanbul yolunu, yani Dnyeper boylarını hangi güçlü topluluğun tuttuğudur ki, normalde böyle şeylere aldırmayan ve her türlü ortamdan geçip giden denizci ve 'nehirci' Vikingler Doğu Avrupa'da bir yerlerden geri dönmüyorlar ve Bizans imparatorundan rica ile çok zahmetli olan Batı Avrupa yolunu tercih ediyorlar. Üstelik de o günlerde Vikinglerle Franklar arasında sıkı bir düşmanlık olduğu, dolayısıyla Frank imparatorunun onları geçirmeme ihtimali hazırda bulunduğu halde. Dnyeper boylarını o günlerde bir Slav kabilesinin tutup geçişi engellemesi olası gözüküyor; zaten onların bunu herhangi bir yerde, herhangi bir tarihte yaptıklarının da kaydı bulunmaz. Avarlar yıkılıp gittiğine, o günlerdeki tarihlerini iyi bildiğimiz Omurtak ve Presiyam idaresindeki Tuna Bulgarlarının ise böyle bir teşebbüsleri bulunmadığına göre³⁰, geriye Macar ve Hazarlar kalıyor.

Dnyeper yolunu tutmuş olmaları kuşkulu olsa da, o günlerde yükselmekte olan Macarların Orta Don boylarında sebep oldukları rahatsızlıklarla en azından Şarkel'in inşası konusunda dahillerinin olduğuna inananlar çoktur. Örneğin Petruşin elçilerin yolunu kesenlerin Macarlar olduğunu söylüyor³¹, lakin onların Dnyeper üzerinden batıya toplu halde geçmeleri için 50 yıl daha beklememiz gerekiyor. Her ne kadar Don-Dnyeper arası

²⁹ Kovalev, "What Does Historical Numismatics Suggest?", s.107, 124-125. Krş. Yukarıda geçtiği gibi, Eski Şarkel'deki son paralar Halife Emin döneminden (809-819).

³⁰ Vernadsky, *Ancient Russia*, s.306-307, Rus elçilerin eve dönüşünü Bulgarlar ile Bizans arasında 836'da başlayan mücadelenin engellediği fikrindedir ki, mantuken doğru olmasa gerek. Bulgar gücünün Karadeniz kuzeyine ulaşmadığı bilgimiz bir tarafa, eğer sebep bu ise Kuzeyli elçiler İstanbul'a hiç gelemezlerdi. 838'de İstanbul'a gelen adamların 836'da başlayan savaş sebebiyle geri dönmemeleri herhalde, zaman bilimizde hata yoksa, mümkün olmasa gerektir.

³¹ Petruşin, "Khazaria and Rus", s.247. İstanbul'daki adamlar Baltık bölgesine Don üzerinden gideceklerse doğru. Ama tüccarlar kullanmıyor diye elçilerin de Dnyeper yolunu kullanmadıklarını söylemek doğru değil. Kaldı ki, aşağıda değinileceği üzere, İbn Hurdadbih'in kitabı 840 öncesine gidiyorsa, gündemin Şarkel ve Rusların yolunun kesilmesi olduğu bu günlerde, tüccarlar da çoktan Dnyeper yolunu kullanmaya başlamış demektir. Bu makalenin sonlarında değerlendirdiğimiz üzere, Hazar bağıhtı Macar birlikleri Dnyeper yolunu kesmiş olabilirler.

Macarların ikinci yurdu olan Etekköz'le ilişkilendirilse de³², ben bu kanaatte değilim. Hem Etekköz daha doğudadır ve hiçbir zaman Dnyeper'e ulaşmaz, hem de ana Rus kaynağı açık şekilde Macarların buradan, Kiev'in aşağısından "geçip gittiklerini" söyler; kaldıklarına dair bir ibare veya ima yoktur³³. *Gesta Hungarorum* adlı isimsiz Macar vakayinamesi, destanı havada bahsettiği yıllar içinde muhtemelen burada ilgilendiğimiz dönemle ilgili olarak Macarların Kiev'lileri (Kuman ve Ruthenleri!) yendiğini söylüyor, ama o kadar. Kuşatmaya dayanamayan kent, barışı kabul ediyor. Bunu Macarların orada kaldıkları, yerleştikleri vb. şeklinde anlamak zordur. 'Deneper' nehrini Kiev'den geçiyorlar, lakin şehre girdiklerini bile bilmiyoruz. Üstelik ivedi amaçları Galiciya'ya doğru gitmek³⁴. Tek kaynak olan isimsiz *Gesta* dahi böyle bir şey ima etmiyor. Diğer Macar vakayinamesi olan Simon Kézai'nin *Gesta*'sı ise aynen *Povest'teki* ifadeyi kullanıyor. Kiev yakınından geçip gidiyorlar³⁵.

Macarların doğudan akın için gelerek Dnyeper'den çok daha batıda faaliyet gösterdiklerini iyi biliyoruz. Örneğin 862'de Frankların iç çekişmesinden faydalanmak isteyen Moravya prensi Rastislav Macarları yardıma çağırıyor. 881'de bu sahne tekrarlanıyor (Gerçi isimleri *Ungrî* olarak geçer). Ertesi yıl onları Bulgarlara karşı Bizans'ın bağlaşıkları olarak Aşağı Tuna'da görüyoruz³⁶. Ancak ortada 830'lara götürülecek bir örnek bulunmuyor. Macar birliğinin Türk asıllı bileşeni olan Onoğurların Macar göçünden çok önce, 642 yılından sonra Karpat havzasında buldukları iddiaları var³⁷. Bunun için fazla düşünmeye bile gerek yoktur. Hazar kağanı Yusuf (10. yüzyıl ortası), yukarıda geçtiği gibi, 670'lerdeki Hazar-Bulgar savaşlarına işaret ettiği açık olan ifadesinde, atalarının çok kalabalık olan Onoğurları (*Wन्द्र*) yenerek Tuna'nın ağzına kadar kovaladıklarını söyler³⁸. Tuna Bul-

³² En yeni ve toplu, zirve eser olarak bkz. Róna-Tas'ın Etekköz bahsi: *Hungarians and Europe*, s.325-332. Róna-Tas Etekköz'ü daha batıya alır ve Dnyeper ile Dnyester arasına koyar; üstelik 7. yüzyıl sonlarından 9. yüzyıl sonuna kadar, iki asır boyunca onları burada oturtur. Burada, Kiev'in önlerinde ve İstanbul yolu üzerinde kaydadeğer sürede bir ikamet, Rus kaynaklarına muhakkak girerdi. Bizanslıların, hatta Frankların da bir şekilde bu komşuları hakkında bilgileri olurdu. Mesela isimsiz *Ravenna Coğrafyası* bundan bahsederdi. Ne doğu, ne de batının hiçbir kaynağı burada bir Macar kalışı konusunda veri sunmaz.

³³ *Povest Vremennux Let'*, s.210; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s.482. Macar yurtları (Lebedia ve Etekköz) değerdendirmemiz için bkz. Karatay, "Doğu Avrupa Türk Tarihi", s.50-51.

³⁴ Rady, "The Gesta Hungarorum of Anonymus", s.691.

³⁵ Simon Kézai, *The Deeds of the Hungarians*, s.79.

³⁶ Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.331.

³⁷ Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.284.

³⁸ Kokovtsov, *Yevreysko-Zazaraskaya Perepiska*, s.92. Ancak Azak'ın doğusunun büsbütün boşaldığını söyleyemeyiz. Esas Onoğurlar burada Macarlarla birlikte batıya doğru göçe kadar kalmış gözüküyor-

garlarının Onoğur-Bulgar adlanması da boşuna değildir³⁹. Buradaki sorun Onoğurların bağımsız bir birim olarak orada faaliyet göstermemeleri, onların (bir kısmının) iltihak etmiş olduğu Tuna Bulgarlarının da, belirttiğimiz gibi, Dnyeper'in ağızını tutacak kadar öteye gitmemeleridir.

Gerçi İbn Rusta açık ifadelerle Hazarlar, Macarlar ve çevrelerindeki diğer halklardan korkarak ülkelerinin etrafına hendek kazdılar diyor⁴⁰ ama burada genel bir hava var; Macarlar tek ve kesin tehdit değiller. Göckenjan ile Zimonyi'nin izahlarına gönderme yapan Golden bunun sonraki bir ekleme olabileceğini söylüyor⁴¹. Ekleme olmama ihtimali daha yüksek. Kazıbilimin de gösterdiği üzere, gerçek olan şey böyle bir savunma sisteminin hayata geçirilmesidir. Hazarlar Don-Oskol ve Kuzey Donets hattını denetleyecek hisarlardan kurulu bir savunma sistemi geliştirmişler ve kuzey yolunu denetime almışlardı⁴². Kovalev'in yukarıda bahsettiğimiz 830'lardan itibaren görülen ticaretteki düşüş için Macar istilasını göstermesi, hele Don batısındaki Hazar topraklarının elden (Macarlara) çıktığını söylemesi yerinde değil. O bununla Hazarların Macarlara karşı Bizans'tan yardım isteyip Şarkel'i yaptırdığı şeklindeki, yukarıda geçenlerin yanında Zuckerman'ca da ısrarla savunulan görüşe katılıyor⁴³. Povest gösteriyor ki, 9. yüzyıl ortasında Don'un batısında Hazarlar hâlâ etkindiler ve ta Orta Dnyeper ve Oka boylarındaki Slavları haraca bağlıyorlardı⁴⁴. *DAI* de diyor ki Macarlarla Hazarlar hep kardeş kardeş yaşadılar, Macarlar hep Hazar'a bağlı ve müttefik

lar. *Notitia Episcopatorum* adlı bir Bizans piskoposluk listesine göre, 8. yy sonlarında Azak'ın doğusunda Onoguria piskoposluğu vardı Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya (Çast 4 i 5)", s.218.

³⁹ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s.287.

⁴⁰ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 38; Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıları*, s.294.

⁴¹ Golden, "Irano-Turcica", s.179. Ama daha önceki *Hazar Çalışmaları* kitabında Şarkel'in Macarlara karşı yapıldığı iddiasında I. Boba'nın yanında yer alıyor. Boba'ya göre, Ryazan'ın kuzeyindeki yaşam alanlarından 820 civarında Kuzeylilerce kovulan Macarlar, Don-Dnyeper bölgesine gelmişler ve onların bu tazyiki Şarkel'in inşasını kaçınılmaz kılmıştır (*Nomads, Northmen and Slavs*, s.96-100). Aynı şekilde, Macarların gelişinin Hazar'la birlikte Bizans'ı da endişeye sevk ettiğini ve Şarkel'in inşasını hızlandırdığını düşünen Golden, Ruslara hiçbir şekilde şans vermez. Macarların itiliş sebebi, Oğuzların ittiği Peçeneklerin yaptığı baskıdır. Golden biraz daha ileri giderek, Şarkel'in Bizans savunma sisteminin de bir parçası olduğunu belirtir. Kerson ve Klimata buradan savunulmaktadır (*Hazar Çalışmaları*, s.92-93; "The Question of the Rus", s.80). Lakin o günlerde ve 150 yıldır Bizans Kerson ve bağlı yöreleri (Klimata) Hazarlara karşı savunmakla meşguldü.

⁴² Kovalev, "What Does Historical Numismatics Sugeest?", s.100-101.

⁴³ Kovalev, "What Does Historical Numismatics Sugeest?", s.124. Zuckerman, "On the Origin of the Khazar", s.520-521, Macarları tek istilacı aday olarak gördüğü gibi, onların Hazarlara bağlılıkları hikayesini tamamen çürütür. Ancak tek dayandığı haber nihayetinde İbn Rusta'nın kayıdır. Zuckerman'ın önceki Macar yurtları konulu çalışmalarını henüz edinemedim. Ama bu makalede belirttiği Moldova'daki bir Eteköz tespitine katılma imkânı yok.

⁴⁴ *Povest*, s.212-213; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s. 87-89.

oldular⁴⁵. Ticari hayatta 842'den itibaren olumsuz durum değişiyor ve Hazar'dan giden paralar yeniden Rus'da görünmeye başlıyor⁴⁶. Burası Kovalev'in kendisiyle çeliştiği noktadır. Macar istilası böyle bir iki yıllık ve kısacık mıydı? Ticaret yolundan kuzeydoğuya doğru geri mi çekildiler? Çekilmedilerse Hazarlara durumu kabul ettirip, yani Don batısındaki toprakların artık kendilerinin olduğunu onaylatıp tüccarlara serbesti üzerinde mi anlaşılabilir? Eğer böyle oldu ise Hazarlar nasıl Macarları atlayarak Slavlar üzerinde hâkimiyet kurdular veya bunu yenilediler? Belki Macarları tekrar hâkimiyetlerine aldılar... Her halükarda soruların ardı arkası kesilmiyor ve Macar açıklamasında önemli sorunlar gözüküyor.

Bulgar ile Hazar arasında bir güç boşluğunun oluştuğunu ve bunun haliyle Dnyeper boylarında en fazla hissedildiğini kabul etmeliyiz, ama belirttiğimiz gibi buraya Bulgarların müdahil oluşu hakkında bir bilgiyi ne ana Rus kaynağı, ne de Bizans vakayinameleri veriyor. Hem Kırım'daki Hazar hâkimiyetinin güçlülüğünü, hem de ana Rus vakayinamesinin Dnyeper'in orta ve yukarı boylarındaki Slav kabilelerinin Hazarlara vergi verdiği şeklindeki haberleri göz önüne alırsak, Bizans'ın İsveçli misafirlerinin geldikleri yoldan dönüşünü engelleyecek tek gücün Hazarlar olduğu ortaya çıkar⁴⁷. Ama hani o günlerde Hazarlar ile Bizans'ın arası iyiydi de, Bizanslılar onlara kale yapımında yardımcı oluyorlardı?

Burada Şarkel'le ilgili Bizans haberlerini sorgulamamız gerekiyor. Tuhaf olan şey, bu mevkide yapılan kazılarda kitaplarda okuduğumuz gibi bir Bizans izinin bulunmamasıdır. Şarkel ne mimari, ne tarz, ne şu, ne bu hiçbir şekilde bir Bizans eseri değildir; malzeme bile Bizanslıların kullandıklarıyla uyumsuz. Bizanslılar, kazıların gösterdiği üzere, sadece buradaki kilisenin süslenmesi için çalışmışlardır. Taştan, tuğladan, deniz kabuğu gibi ayrıntılardan bahseden Konstantinos, daha doğrusu onun kaynakları konuyu abartmaktadır ve Hazarlar bu kaleyi tamamen kendileri yapmış gözükmektedir⁴⁸. Hazarların bir hisar yapmak için Bizans yardımına hiçbir ihtiyaçları yoktu; hem kendi teknikleri, hem de tarzları vardı. Artamonov'un dikkat çektiği üzere, Petronas daha çok bir elçi ve gözlemci idi. Yukarıdaki Konstantinos'un cümlelerinin de gösterdiği gibi, Bizans'ın kuzey siyasetinin

⁴⁵ Constantine, *DAI*, s.171. Özellikle Ingelheim elçiliği ve Şarkel inşaatı günlerinde bu ittifak yürürlükte idi. Novosel'tsev, "Obrazovaniye drevnerusskogo gosudarstva", s.9.

⁴⁶ Kovalev, "What Does Historical Numismatics Suggest?", s.125.

⁴⁷ Yukarıda geçtiği gibi, Kağan Yusuf da hâkimiyetlerinin Wnndrları yendikleri günden beri oraları içerdiğini söyler.

⁴⁸ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.391.

yönünü belirlemek üzere oraya gönderilmişti. Orada bulunup durumu gözledi ve yeni stratejiler geliştirdi; belki kendi ikbalini aradı. Girişteki haberlerde gördüğümüz gibi, onun önerisiyle Kerson teması⁴⁹ kurulmuş ve başına o geçirilmiştir. Bizans'ın bu iş için çok önemli birini görevlendirmesi, bu konuya verdiği önemi gösteriyor.

Ben burada, bir 'Rus' şerhi koyarak, amacın kadim bir Bizans taktiğine uyarak Hazarlar vasıtasıyla kuzeydeki rahatsızlık veren kabilelerin denetim altına alınması olduğu şeklindeki Artamonov'un savına katılamıyorum. Zaten yazar kendisi de hassaten bir Rus tedibinden bahsetmiyor⁵⁰. Bizans daha çok, uzun süredir ortada gözükmeyen rahatsız edici "İskit kabileleri" arayarak, onlar vasıtasıyla Hazar'ı denetim altına almaya çalışmaktadır. O yıllarda Bizans'ın kuzeyliler tarafından rahatsız edilmesi sözkonusu değildir. Bugünkü Bulgaristan'ın kuzey yarısı ile Romanya'nın büyük bir kısmını içine alan Bulgar devleti bela olarak tek başına Bizans'a yetmektedir; öte yandan da başkalarının güneye geçmesini engellemektedir. Zaten o yıllarda ortada dolaşan fazla bir topluluk da yoktur. Sonda belirteceğimiz üzere, Hazar'ın Kavimler Kapısı'nın başına oturması doğudan kavim göçünü uzun bir süre için durdurmuştur. Batı ucu Bizans'ın bir eyaleti olan Kırım ise kendisi İstanbul için başağrısıdır.

Bu konuda bir ezberimizi bozarsak, bu fikrin yerinde olduğunu görürüz. Hazar ile Bizans arasında Müslümanlara karşı bir ittifak fiilen hiç işlemedi. 'Geleneksel' Hazar-Bizans ittifakı ancak 730'larla birlikte başlamıştır. Ancak iki tarafın eşgüdümlü hareket ettiğine dair bir kayıt yoktur. İki taraf da kendi siyasetlerini uyguluyorlardı. Mesela Hazarların en zor günlerinde 737'de Bizans'ın hiçbir kıpırdanması yoktur⁵¹. Bu ikisi sadece aynı düşman ile muhataptılar. Arap-Hazar savaşlarının en şiddetli günlerinde gerçekleşen bir gelin verme hadisesi vardır (733'de Prenses Çiçek'in İstanbul'a gitmesi). 750'lerin sonlarıyla birlikte Hazarlar ile Bizanslıları "geleneksel" müttefik haline getiren şartlar ortadan kalkmıştır. Hazarlar sınırlarındaki artan Bizans baskısını artık tehlikesiz hale gelmeye başlayan Araplarla yakınlaşarak gidermeye başlamışlardı⁵². Araplarla Hazarlar arasında 762-4 yıllarındaki şiddetli çatışmaların çabuk unutulduğu, Hazarların yanlışlıktan dolayı

⁴⁹ Thema: Heraklius dönemindeki düzenlemelerle kurulan, askeri valilerin yönettiği, tamamen askeri ihtiyaçlara göre yapılandırılmış eyalet düzeni. Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s.89-92.

⁵⁰ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.387.

⁵¹ Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia", s.229, 231. Buna karşılık Golden bu ittifakın süregelen olduğunu söylediği gibi, Hazarların din değiştirmesinin de arayı bozmadığını düşünür. Bkz. *Hazar Çalışmaları*, s.81.

⁵² Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia", s.233.

bir nevi özür dilediği anlaşılıyor ki, 768 yılında Bizanslılarla savaşan Arapların saflarında Hazar birliklerini görüyoruz. Üstelik bu sırada annesi Hazar olan 4. Leo Bizans tahtına varis idi. 770'lerde bir haber gelmiyor. Dolayısıyla sıkıntı yok gibidir. 780'lerde ise Hazarlar, Araplarla gayet iyiler. Mesela Gürcü prens Nerse'nin Araplara karşı yardım çağrılarına, Araplar zor durumda olsalar bile, Hazarlar cevap vermiyorlar. Hatta o günlerde Abhazyaya yüzünden Bizans ile karşı karşıya idiler⁵³. 785 yılında bir savaştan bahsedilir ama mevcut kaynaklara göre böyle bir savaşın olduğunu düşünmek zor⁵⁴. Arap-Hazar çizgisinde taşlar yerine oturup neredeyse kalıcı bir barış sürecine girilmesinden sonra, Bizans-Hazar arasındaki ilişkinin güvensiz bir zeminde olduğu açıkça ortaya çıkmış⁵⁵, Araplarla savaşın en çetin günlerinde bile devam eden Kırım üzerindeki mücadele iki devleti daha bu dönemde süreğen bir hasımlığa sürüklemiştir⁵⁶.

Bu makalenin hacmi Bizans-Hazar mücadelesinin ayrıntılarını daha fazla vermeye yeterli değildir. Burada rahat söyleyebileceğimiz şey, 8. yy'ın başlarında başlayan çekişme ile 10. yüzyıl ortasında Hazar'ın Bizans nazarında önemli bir düşman olarak görünüşünün (Konstantinos Porphyrogenitus'un ünlü kitabı *De Administrando Imperio*'nun anafikri Hazar ile nasıl baş edileceği üzerine gözükmektedir), aradaki uzun süreli boşluğun da aynı renk ile dolu olduğunu ihtar ettiğidir. 9. yüzyılın ilk günlerinde Hazar sarayının Musevilige geçtiğinin söylentinin ötesine geçip aşıkârlık kazanması kuşkusuz ilişkileri geren ve İstanbul'un nazarında güven ortamı-

⁵³ Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia", s.234-236.

⁵⁴ Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia", s.243-244.

⁵⁵ Güvensizlik çok erkenden başlar. Hazarlar 7. yüzyıl ortalarında Kerson ve yöresi haricinde Kırım'ı işgal etmişlerdi ve Araplarla savaşları yüzünden bu tarafa yönelemeyen Bizanslılar bunu hiç unutamadılar. Hatta hanedanlar arasında akrabalık ilişkilerinin kurulduğu günlerde bile güven ortamı bulunamıyor. 2. Iustinianos 695 yılında tahttan indirilip Kerson'a sığınınca, Hazar ile iyi ilişkiler kurar ve damat olur. Ancak tahttaki 2. Tiberios (698-705) kağandan onu öldürmesini ister. Damat Iustinianos Hazarlı karısının yardımıyla ölümden kurtarılır, kaçar ve Bulgarların yardımıyla yeniden tahta geçer. Bundan sonra hanımını aldırma için büyük bir donanma gönderir ama donanma Karadeniz'in firtınalarında mahvolur. Bu güvensizliğe kızan kağan, "*Bir de oğlun oldu. Adam gönder de onları al*" diye haber gönderir. Ancak araları hiçbir zaman düzelmez. İmparator bir dönem kendisine ihanet eden Kersonluları cezalandırmak için bir ordu gönderir. Kerson ise korkudan Hazar hâkimiyetine sığınmıştır. Böylece sıcak çatışmalar başlar. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.261-263; Duplop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.185-191.

⁵⁶ 8. yüzyıl ortasında Hazar hakimiyetini Kerson önlerine kadar taşıyan, yani Bizans'ı yarımada-dan kaybolma noktasına kadar getiren bir istiladan bahsedilmektedir. Baranov, I. A., *Tavrika v epoxu rannego srednevekov'ia*, Kiev, 1990, adlı eserden naklen Noonan, "The Khazar-Byzantine World of the Crimea", s.209.

nı zedeleyen sebeplerin başında gelmektedir⁵⁷. Şarkel'in inşasına kuşkulu Bizans katkısı bu ortamda nasıl değerlendirilebilir? Hem genel olarak ilişkiler bozuk, hem Şarkel'e ciddi bir katkı yok, hem de Hazarların önem verdiği anlaşılan bir hasmı olan Rusların elçilerinin memleketlerine geri dönmeleri için çok çabalıyordular. Bizanslılar ne karıştırıyorlardı?

838'de İstanbul'a gelen ve dönemeyen Rus elçileri ticari antlaşmaların peşindeydi⁵⁸. Aşağıda değineceğimiz üzere, İsveç'ten gelip Volxov havzasına yerleşen ve suyolları boyunca karasal bölgeye sızmaya başlayan Ruslar/Varengler için Dnyeper-Karadeniz yolu, muhtemelen Donets-Don yolunda çıkan sakametliklerden sonra artık ciddi bir ticari ziyaretgâhı, önemli bir pazarı işaret ediyordu ki, bundan sonra daha rahat gelebilmek ve Bizans pazarından faydalanmak için izin istemişlerdi⁵⁹. Ruslar ticaretlerini daha da geliştirmek istiyorlardı ve bunun için bir antlaşmaya ihtiyaçları vardı. Yani çoktan Karadeniz işlerine dâhil olmuşlardı. Bu çerçevede, onların İsveç'ten veya Kuzey Avrupa'dan gelmiş olamayacaklarını söyleyen, Kievli olduklarına inanan Novosel'tsev oldukça haklı gözükmektedir⁶⁰. Dolayısıyla yol konusunda endişeleri yoktu. Dnyeper yolu o an için açıktı. Ama birden bire, elçiler İstanbul'dayken yol birileri tarafından kapandı. Elçilerin geçemediği yolu tutan 'vahşi' kabileler, tüccarlara da farklı davranmayacaklardı. Bütün tasarı suya düşmüştü. Anlaşılan ticareti umursamayan velâkin çok öte siyasi emelleri olan Bizans bu işin peşini bırakma niyetinde değildi ki, elçileri sağ salim memleketlerine gönderip, durumu 'kağan'larına izah etmelerini, tasarruflarının muhakkak uygulanmasını istiyordu. Bu tasarı ancak Musevileşen, bu yetmiyormuş gibi de Bizans'ın kadim toprağı Kırım'ı işgal eden, hatta elde kalan son arazilerde de hızlı bir şekilde nüfuz kuran Hazar'ı kuzeyden bastırarak cezalandıracak bir güç olan Rusların Bizans askeri ve siyasi amaçlarına münasip şekilde kullanılması olabilir⁶¹. Nitekim bu Rusların o zamanki

⁵⁷ Kahire'de bulunan isimsiz Hazar mektubu (Schechter/Cambridge belgesi) abartılı da olsa Musevileşmeye tepkiyi verir: "*Makedon kralları* (Biz. imp.) *ve Arabistan kralları* (Halife) *bu şeyleri duydular; çok hiddetlendiler. Ve Hazar beylerine İsrail'e küfür kelimeleri getiren elçiler göndererek dediler: "Sen nasıl oluyor da bütün milletlerin elinin altında tabi olan Yahudilerin inancına geçiyorsun?"* Bkz. Karatay, "Hazarların Musevileşmesi", s.5-6.

⁵⁸ Vernadsky, "The Problem of Early Russian Campaigns", s.1; Duczko, *Viking Rus*, s.44.

⁵⁹ Kazıbilim, Orta Dnyeper boylarının en az Traianus zamanından beri (MS 98) Roma dünyası ile ticarete alışık olduğunu gösteriyor. Bkz. Croos, "Primitive Civilization of the Eastern Slavs", s.72.

⁶⁰ Novosel'tsev, "Obrazovaniye drevnerusskogo gosudarstva", s.8.

⁶¹ Dolayısıyla Duczko'nun Bizans'ın Müslümanlara karşı bir Haçlı seferi peşinde olduğu fikrine katılmıyoruz. Kaynaklarda öyle bir şey geçmemesine rağmen, Duczko bu elçilerin Bizans imparatoru tarafından İslam'ın genişlemesine karşı müttefik aramak için Danlara gönderildiğini belirtir (Duczko, *Viking Rus*, s.14). Bu makuldür, ancak Danlara Bizans değil Rus elçisini, hem Danların, hem de Rusların (İsveçlilerin) düşmanı olan Frankların ülkesinden göndermek uzun ve zahmetli bir

başkenti olan Gorodişçe'de tam da bu olayların geçtiği günlere, 9. yy'ın ilk yarısına ait olan, Bizans imparatorunun 1, 2 ve 4. muhafız birimlerinin komutanı domesticos Leon'un mührü bulunmuştur⁶². Ayrıca, Ingelheim'a giden Bizans heyetinin başındaki Theodosios'un metinde geçtiği gibi Kadıköy metropoliti değil, donanma komutanı olan *patrikios* Theodosios olduğu söylenir⁶³. Elbette Karadeniz'de bir şeyler dönüyordu ve bundan en fazla mesul olan kişi donanma komutanıydı. Strateji ona emanet edilmişti. Bizans o yıllarda bizzat Rusların kendi evinde çok ciddi bir şeyler karıştırıyordu.

Peki, Ruslar böyle bir talebe cevap verecek güçte mi idiler? Bütün deliller öyle olduğunu gösteriyor. Onların İsveç'ten Rusya'ya ilk gelişiyle ilgili ayrıntılı tartışmaları burada veremeyeceğiz ama kısaca hikâyeyi nakletmekte fayda var. İlk tartışma Rusların yerliliği üzerinedir⁶⁴. İsveçlilerin gelerek burada bir devlet kurup kendi isimlerini verdiklerini kabul etmeyen kimi Rus çevreler, Rusların Slav oldukları, olmasalar bile bölgenin yerlileri oldukları üzerine fikirler geliştirmişlerdir ve bunlar özellikle Sovyet döneminde resmi görüş haline gelmiştir. Bu işin kitabını Stalin çağında Grekov⁶⁵ ve hemen ardından Rıbakov yazmışlardır. Rıbakov Rusları Doğu Slav kabilelerinden biri olarak görür ve İsveç'te böyle bir kabilenin olmadığını iddia eder. Daha da ileri giderek, İsveç'ten gelen tüccarların (Varengler) zamanla bu Slav kabilesine nispetle Rus adını benimsediğini öne sürer⁶⁶. Marr etkisindeki bu okulun bir başka koluna ise bu makalede kendisine çok başvur-

yoldur; akıl kârı değildir. O dönemde bu kuzeyliler Hıristiyan değildi; buna karşılık Frankların vafızının üzerinden üç buçuk asır geçmişti ve ayrıca Franklar da İslam'la (Endülüs) savaşıyordu. Bizans bir Haçlı Seferi tertip için en olmayacak yere, ta Danimarka'ya ulaşmaya çalışmaz, hazır dostluk kurduğu ve dindaşı olduğu Franklar ile yetinirdi. Ayrıca, böyle bir amaçla Dan'a gönderilecek elçileri saklamaya gerek yoktu. Bizans'ın İslam karşıtı siyaseti bir anlık, birkaç aylık bir kararla oluşmamıştır herhalde. Uzun vadeli bir planı gerektirir. Bunun için Dnyeper yolunun açılmasını bekleyebilirlerdi veya daha önceden, eğer Danları gözlerine kestirdilerse, yol açıkken, birkaç ay önce elçi yollayabilirlerdi. Çok daha ilginç, bu tarihlere sonra güneye inmeye başlayan Vikingler heryerde, bilhassa Akdeniz'de sadece Hıristiyanlara zarar verdiler ve Müslümanlara hemen hiç dokunmadılar. Eğer onları Bizans çağırır ise, niyet ile akıbet başka türlü olmuş.

⁶² Duczko, *Viking Rus*, s.102.

⁶³ Duczko, *Viking Rus*, s.18.

⁶⁴ Ashında bu tartışma sadece Rusya'dadır. Rus tarihçiliğindeki Vareng-Slav çekişmesi için bkz. Obolensky, "The Varangian-Russian Controversy"; Zakharii, *The Historiography of Normanist*. Ayrıca bkz. Riasanovsky, "The Norman Theory".

⁶⁵ Onun *Kievskaya Rus* adlı kitabı (Moskova 1949) devlet eliyle İngilizceye çevrilerek *Kiev Rus* adıyla (Moskova 1959) yayımlanmıştır. Onun eseri ve genel olarak Sovyet tarihçiliğinin bu konudaki tutumu hakkında bir değerlendirme için bkz. Vucinich, "The First Russian State".

⁶⁶ Rıbakov, *Early Centuries of Russian History*, s.12, 14-15. Norman görüşünü de acımasızca eleştirir: s.16-17.

duğumuz, Slavlığa fazla takmayan⁶⁷ Artamonov mensuptur. Ona göre Polyanların (Kiev çevresindeki bir Slav kabilesi) Rus topraklarına yerleştiği için Rus adını aldıkları şeklindeki bir tahmin daha doğrudur. Bu topraklar Slavların zuhuruna kadar Ruslara aitti ve Rus denilen bu halk Slav değildi. Ruslar, Norman veya Slav olmayan, eskiçağlardan beri Orta Dnyeper'de yaşayan bir halktı⁶⁸. Buraya Norman Ruslar geldiği için değil, buranın adı zaten Ross olduğu için Rusya ismi Kiev için ortaya çıkmıştır⁶⁹. Eski kaynakların dili gösteriyor ki, Rus her şeyden önce bir coğrafi tabirdir ve öncelikle Kiev bölgesini anlatmaktadır diyen Leh tarihçi Paszkiewicz de bu okuldan olmamakla birlikte aynı görüşü destekler⁷⁰.

Ancak yukarıda geçen *Annales Bertiniani* gibi onlarca kaynak ve bu arada Rusların kendi ataları, yani ana Rus vakayinamesi hep bir ağızdan Rusların kuzeyli bir kavim olduklarını söyler (Hatırlayalım: Frank imparatoru Dindar Louis onları araştırdığında İsveç milletinden olduklarını buluyor⁷¹). Bu yüzden “yerli Rus” iddiası başta Karamzin olmak üzere, Rus bilim adamları arasında dahi fazla tutunamamıştır ve gerçek büyük ölçüde kabullenilmiştir⁷². Bugün çoğunlukla kabul edilen husus şudur: İsveç'in Åland adalarına bakan bölgesi, ülkenin doğu tarafları eskiden *Rodhen* veya *Rodhs* adlanırdı. Baltık kıyısındaki Finler, bu ismi *Rötsi* olarak alıp karşılaştıkları tüm İskandinavlara öyle dediler (Bugün de Fince de İsveçlilere *Ruotsi* derler). Slavlar da *Rus*' biçimini nihayetinde onlardan aldılar⁷³.

Pritsak'ın fazla kabul görmeyen Rus kökeni kuramı, onların kaderini Güney Fransa'dan başlatır. *Rus*, Güney Fransalı, Rodez çevresinden bir uluslararası ticaret şirketi idi. Kuzey Afrika'nın Kayruvan sikkelerini Doğu Avrupa'ya taşıyan rakip Radhaniye şirketi 760-830 arasında iyi iş yapmıştı.

⁶⁷ “Son derece sınırlı kazabilimsel malzemeye dayanarak VI-VII yüzyılın Orta Dnyeper kültürlerinin etnik mensubiyetini belirlemek mümkün değildir. Bu kesinlikle Slavlara ait değildir. Ortadan kaldıranlar da onlar değil, Hazarlar idi.” Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.381. Artamonov, Rusya'nın ortaya çıkışında İskandinav katkısını yine de esas alır ve inkâr etmez.

⁶⁸ Matthews, “Medieval Baltic Tribes”, s.129, 134-135, Baltık kabilelerinin Orta Dnyeper'e kadar yayılmış olduklarını öne sürer.

⁶⁹ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.377-8.

⁷⁰ Paszkiewicz, *The Origin of Russia*, s.6.

⁷¹ Duczko, *Viking Rus*, s.17.

⁷² Rus tarihçiliğinin babası olan Karamzin, tartışmalara hiç girmeyerek, daha doğrusu başka görüşlerin bulunduğunu bile kabul etmeyerek Rus devletini İsveç'ten gelen Varenglerin kurduğunu yazar, üstelik yukarıda geçen *Bertiniani Yıllığı*'ndaki ifade de dahil olmak üzere, çeşitli kaynaklardan güzel deliller sunarak iyi bir savunma yapar: *İstoriya Gosudarstva Rossiyskago*, s.47-52. Onun bu savunmasına yapılabilecek katkı, Batı kaynaklarındaki bazı teferruat dışında, ancak İslam kaynaklarının bu konuda verdiği bilgiler olabilir.

⁷³ Franklin - Shephard, *The Emergence of Rus*, s.52; Dolukhanov, *The Early Slavs*, s.189-190.

Onlar Yahudi oldukları için Akdeniz'i rahat kullanıyorlardı ve Bizans'tan Doğu Avrupa'ya geçiyorlardı. *Mare Nostrum*'u kullanamayan Rus şirketi ise, Kolomb'un Hindistan'a ulaşma taktiğini kullanarak, kuzeyden dolaşım köle ticareti için Doğu Avrupa topraklarına gitmeye karar verdi. Baltık'taki ticari süreç içinde Danimarka krallarının⁷⁴ askeri gücüyle bu tüccarların ortak yatırımı Rus'u ortaya çıkardı⁷⁵. Golden da Pritsak gibi etnik Rus'tan kaçınarak bunu bir ticaret şirketi gibi görür⁷⁶. Pritsak'ın Akdeniz'de Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında keskin bir ticari kesintiye öngören bu Pirenne-vâri düşüncesi en başta tüccarların Akdeniz'deki hareket kabiliyetini iyi değerlendirme noktasında eleştiriye uğrayacaktır⁷⁷. Ayrıca karşımıza Vareng⁷⁸ olarak çıkan insanlar, aralarına başka milletlerden, hatta Arap veya Yahudilerden tüccarları almış bile olsalar, açık şekilde İskandinav kimliğindedirler ve zaten dil verileri (örn. Dnyeper'in Karadeniz çıkışına kadarki muhtelif mevkilerinin 'Ruşça' isimlerini veren *DAI*'deki kayıtlar⁷⁹) onların İsveç kökenlerini açıkça gösterir. Bunların çok büyük bir topluluk olduklarını düşünmemeliyiz. Rus, Doğu İsveç'in kabilelerinden sadece birisiydi, zira Kuzeylilerle habire savaşan Franklar, Rusların ismini ancak 839 elçiliği münasebetiyle yeni duyuyorlar.

Vikingleri Kozakların öncüsü olarak gören Vernadsky, öte yandan aradaki farka dikkat çeker. Kozaklar demokratikti; Vikinglerde ise bir şahane uruğa mensup tecrübeli önderlerin yönettiği, aristokrat yapılı çeteler sözkonusu idi⁸⁰. Nüfus baskısının iyice arttığı ortamda, ülkelerinin kaynak-

⁷⁴ Dan kralı Godfred'in oğulları arasındaki taht kavgasında, kaybeden Harold Rüstringen'in yeğeni olan Rörik, Kiev Rus hanedanının atası Rurik ile özdeşleştirilir. Kimi âlimlere göre Rörik memleketinden uzak kaldığı dönemleri Kuzey Rusya'da geçirmiş ve yeni bir devlet kurmuştu. Elimizdeki kaynaklar bu hikâyeyi kabulü imkânsızlaştırıyor. Duczko, *Viking Rus*, s.37, 80.

⁷⁵ Pritsak, "Rusların Kökeni", s.56-58. Rus kağanlığı da, Pritsak'a göre, Kabar isyanı sonucu memleketinden kaçarak bu Ruslara sığınan Hazar kağanının başa geçirilmesi ile kurulmuştur. Pritsak, *a.g.e.*, s.60.

⁷⁶ Golden, "Aspects of Nomadic Factor", s.63; "The Question of the Rus", s.89-91. Rus Kağanlığı'nın arazisi konusunda da bu iki alim uyuşurlar.

⁷⁷ Akdeniz yolu tüccarlara açıldı. Bkz. Rabinowitz, "The Routes of the Radanites". Bu makale yolları incelemekten ziyade baştan sona Akdeniz ticaretindeki kesintiden bahseden Pirenne ile didişmektedir. Pritsak'ın bir başka çelişkisi ise Doğu Avrupa'nın tarih sahnesine *Mare Nostrum* medeniyetinin onu keşfetmesiyle 9. yy'da çıktığını söylemesidir (Pritsak, "Rusların Kökeni", s.54). Hâlbuki İspanya ve Fransalı Yahudi tüccar topluluğu Radhaniye'nin burayı asırlar önce keşfettiğini kendisi söylüyor. Krş. Bizans ve Sasanilerin burayı 6. yy'da keşfettiklerini ve nüfuz mücadelesine girdiklerini söyleyen Frye, "Byzantine and Sasanian Trade Relations", s.268.

⁷⁸ Pritsak'ın ifadesiyle yerli ve yabancı ecir işçilere/askerlere Elbe'nin batısında Viking, doğusunda Vareng deniyordu. Pritsak, "Rusların Kökeni", s.53.

⁷⁹ Constantine, *DAI*, s.59, 61. Bunların açıklaması için bkz. Melin, "The Names of Dnieper Rapids".

⁸⁰ Vernadsky, *Ancient Russia*, s.261.

ları kısıtlı olan İskandinav yerlilerinin denizdeki üstünlüklerinden faydalanarak başka yerlerde ikbal ve geçimlik aramak zorunda kaldıkları dönem, Batı Avrupa'da Viking, doğuda ise Vareng/Rus çağının başlangıcını işaret eder. Kesin tarih verilemiyor ama 7. yüzyıl içinde böyle hareketlenmeler olmuş olabilir. Rus devletleşme sürecinin kökündeki hareketlere ise 8. yy son kuşakları şahitlik etmiş olmalıdır⁸¹. Viking istisaları çağının başlangıcı olarak 793'te Norveçlilerce İngiltere'deki bir manastıra saldırı hadisesi gösterilir⁸². İsveçlilerin yanbaşlarında Fin körfezine girerek suyolları boyunca ilerlemeleri için kuşkusuz bundan çok erken bir tarih beklemeliyiz.

Doğuya gelen maceracılar uygun suyolları bularak hiç karaya çıkmadan Rusya ortalarına kadar geldiklerini fark ettiler. Suyolu şöyleydi: Doğuya doğru yol alıp Fin körfezinin sonuna kadar gittikten sonra, bugün Petersburg'un bulunduğu yerde denize kavuşan Neva nehrine giriliyor, oradan doğru Ladoga gölüne geçiliyordu. Bu göle akan Volxov nehri ise kaynağını İl'men gölünden alıyordu. Böylece rahatça içerideki İlmen'e ulaşan denizciler, bu göle güneyden dökülen Lovat' nehrine girdiklerinde çok uzun süre güneye gidildiğini gördüler. Lovat' nehrinin kaynağı, daha güneyden Baltık'a kavuşan Daugava (Batı Dvina), Karadeniz'e dökülen Dnyeper ve Hazar'a dökülen İdil'in de kaynaklarının bulunduğu, bugünkü ismiyle Valday tepeleri, eski Rus kaynaklarına göre ise Oka ormanı (*Okovskiy Les*) denilen bölgede idi. Buraya ulaşan Varengler, karada biraz yol aldıktan sonra istedikleri ırmağa geçebiliyorlardı⁸³. Onların bu yolu buluşunu veciz şekilde ifade eden Solov'ev, böylece Rus tarihinin ilk yarısının başladığını söyler. İkinci yarısı ise bu yolun ağzında Deli Petro tarafından Petersburg'un kurulması ile başlar⁸⁴.

Kazıbilimsel verilere göre 8. yüzyıl içinde Kuzeyliler bu bölgede kalıcı yerleşimler oluşturmaya başlamışlardı. Baltık bölgesinde ticaret merkezi olacak yerleşimler türüyordu. Bunun sebebi Kafkaslardaki gelişmelerdi. Arap-Hazar savaşlarının sona ermesiyle ticaret gelişmeye başlamış, özellikle Abbasilerin iktidara gelişiyle daha tüketimci bir toplum ortaya çıkmış, her iki imparatorluk da cazip birer pazar haline gelmişti. 8. yüzyılın ikinci yarısı

⁸¹ Novosel'tsev, "Obrazovaniye drevnerusskogo gosudarstva", s.6.

⁸² Dolukhanov, *The Early Slavs*, s.176.

⁸³ Rus ana vakayinamesi "*put' iz Varyag v Greki*" (Vareng'den/İsveç'ten Bizans'a yol) dediği bu güzergahı yeterli ayrıntıyla betimler ve Lovat' nehrinden Dnyeper'e atlayacak şekilde tarif eder: *Povest'*, s.207-208; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s.80. Yol hakkında Obolensky'nin izahı için bkz. Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio. Vol.II: Commentary*, s.31-32. Rus'un ortaya çıktığı coğrafyanın erken ve güzel bir tahlili ise Solov'ev'de bulunabilir: *İstoriya Rossii*, s.56-73.

⁸⁴ Solov'ev, *İstoriya Rossii*, s.60.

sındaki Arap-Hazar yakınlaşması, Hazar üzerinden Doğu Avrupa ile İslam ülkeleri arasındaki ticaretin başlaması için gerekli şartları oluşturdu⁸⁵. Bu ticaret o kadar yoğundur ki, Hıristiyanlık öncesi Rus mezarlarında bulunan süslemelerin yüzde 72'sini İslam ülkelerinden gelen gümüş oluşturmaktadır⁸⁶.

Burada, tartışmamızın bir sonuca bağlanmasında temel verilerden birini sağlayan ticaretin başlaması ve safhaları üzerine birkaç kelam gerekir. Zira Kiev devletinin oluşumunu çalışmak için dirhemlerin Doğu Avrupa'da ilk ne zaman görüldüğünü bilmek gerekir⁸⁷. Yazılı kaynaklar arasında ilk olarak İbn Hurdadbiğ'in açık şekilde tarif ettiği Karadeniz kuzeyindeki ticaret çok tartışmaya sebep olmuştur. Yukarıdaki 11. dipyazıda görüldüğü gibi, ona göre Ruslar metallerini Sakaliba ülkesinin içlerinden Rum denizine getiriyorlardı ve burada Rum hükümdarı onlardan vergi alıyordu. Ruslar Don nehrine girerlerse Hazarların Hamlic şehrine uğrarlardı. Oradan da Bağdat'a kadar ilerliyorlardı. İbn Hurdadbiğ, öte yandan, Hamlic veya İtil'in İdil nehrinin kıyısında olduğunu, bu nehrin de Slav ülkelerinden geldiğini çok iyi biliyordu⁸⁸. Şarkel'e kadar denizyoluyla gelinip, oradan karayoluyla Atıl'a gidiliyordu. Buradan güneye Azak çevresine geçiş de denetleniyordu⁸⁹. Ancak bir sorun var. Kazibilimsel veriler, ticaretin başlangıcını ve yoğunluğunu İbn Hurdadbiğ'in haber verdiği ve mantığın öngördüğü şekilde Dnyeper yoluna değil, anlaşılması zor şekilde Don yoluna koyar. 9. yy'ın ikinci yarısından önce Dnyeper yolunun Bizans-Karadeniz ticaretinde kullanıldığına dair az delil var veya hiç yok⁹⁰. Don nehri, Hazar kalbgahına erişmek için Ruslarca 800'lerden beri yol olarak kullanılıyordu. Şarkel'den aşağıda, Yukarı Donets üzerinden Oka sistemi vasıtasıyla Yukarı Dnyeper bölgesine gidiliyor, oradan bilindik yolla Baltık'a ulaşıyordu⁹¹.

⁸⁵ Golden, "Aspects of the Nomadic Factor", s.67; Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia", s.250: "The Economy of the Khazar Khaganate", s.233. Rusya ile büyük İslam ticareti 775'de başlayıp 1025'de son bulmuştur. Noonan, "The Economy of the Khazar Khaganate", s.234. Grekov, Normanların Doğu ticaretine ilgi duymasına 9. yüzyıldan önce izin vermez. Grekov, *Kiev Rus*, s.508-509, 589.

⁸⁶ Müslüman gümüş paraları burada geçiyordu ama bakır paralara "fals" pek itibar etmiyorlardı. Noonan, "Medieval Islamic Copper Coins", s.452. En iyi altın ve gümüş nesnelere de Bizans ve Doğu işçiliği görülmektedir. Cross, "Primitive Civilization", s.64.

⁸⁷ Noonan, "When did Dirhams First Reach the Ukraine?", s.27.

⁸⁸ İbn Hurdadbiğ, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s.107.

⁸⁹ Kovalev, "What Does Historical Numismatics Suggest?", s.102-103.

⁹⁰ Noonan, "When did Dirhams First Reach the Ukraine?", s.27.

⁹¹ Kovalev, "What Does Historical Numismatics Suggest?", s.103. Bu belki de ta eskilerdeki, 5. yy sonlarında başlayan Onoğur-Karadeniz kürk ticaretinden bir alışkanlıktı. Rusların bu yollarda iz sürdüğü günlerde, Yukarı Don boylarındaki orman-bozkır bölgesinin Slavlarıyla hemen güneyindeki

Dnyeper yolu 9. yy sonlarına kadar işlemiyordu ve Arap gümüşü Don-Oka üzerinden Baltık'a gitmiştir⁹².

İbn Hurdadbih'in haberiyle çelişen kazıbilimsel verinin sıhhati üzerine bir şerh koymalıyız. Belirttiğimiz gibi, yarın Dnyeper boylarında daha erken sikkeler bulunursa tarih baştanbaşa değişecek, belki de yazılı kaynakları ve mantığı doğrulamak için esas mecrasına dönecektir. Eskiçağlardan beri bir ticaret yolu olan Dnyeper'in sırf gümüş parası yok diye bu dönemde ticari faaliyetlerden menedildiğini düşünmemiz doğru olmayacaktır. Bu şerhle birlikte ırmakların önceliği tartışmasını bırakıp, İslam-Rus ticaretinin zaman bilgisine dönelim. Bu bölgede, yani İdil, Don ve Dnyeper boylarında, Büyük Bulgar'ın yenilip Karadeniz bozkırında egemenliği kaybettiği 680'lerden itibaren var olduğu ölçüde ticareti Hazarlar denetliyordu⁹³. Rusların Hazar ile ticareti para kanıtlarına dayanarak 800 tarihine kadar tarihlenebilir. Son zamanlardaki araştırmalar Doğu Avrupa ve İskandinavya'daki dirhemlerin 8. yüzyıl sonlarından daha erkene gitmediğini gösteriyor⁹⁴. Daha önce bazı tarihçiler çok erken dönemleri önermişlerdir. Örneğin A. İ. Çerepnin 7. yüzyıl sonu veya 8. yüzyıl başında bu ticareti başlatırken, P. S. Savel'ev en erken tarihi 699 veya 700 olarak vermiştir. Bu tartışmada Dnyeper'in de nesne olduğunu vurgulayalım. V. O. Klyuçevskiy Dnyeper üzerinde doğu ile ticaretin 8. yüzyıl ortasında başladığını iddia etmiş, P. G. Lyubomirov ise düzenli ticaretin 8. yüzyıl içinde başladığını, Doğu paralarının ise daha 7. yüzyılda Dnyeper havzasına erişmiş olabileceğini söylemiştir. Bunlara karşı çıkan Richard Vasmer ise münferit paraların değil, keselerin dikkate alınması gerektiğini söyleyerek, toplu bulunan paraların 800 yılından önce burada olamayacağını, hatta Sasani paralarının bile bu zamanda geldiğini belirtir. Bu ikna edici görünmektedir. V. L. Yanin aynı yöntemi benimsediğini söyleyerek tarihi 770'lere çekmiştir. Ancak yöntem hatası yaptığı ve eskisi gibi düşündüğü görülüyor. Bu yüzden ikna edici değildir. Kotliar hararetle bir şekilde Vasmer'e meydan okumuş ve Ukrayna'daki

Saltovo-Mayak kültürünün sahipleri olarak görülen Bulgar yerleşimciler arasında ticaretle başlayan ve nihayetinde Bulgarların erimesine kadar giden ilişkiler başlamıştı (Vinnikov, "Kontaktı Donskix Slavyan", s.126-127, 136). Ruslar bu yolu işbu Slavlardan öğrenmiş olmalıdır.

⁹² Petrukhin, "Khazaria and Rus", s.247. Petrukhin, a.g.e., s.252, daha ileri giderek Dnyeper yolunun Rusların 860'taki İstanbul baskınından önce açılmadığını söyler ki, yazılı kaynakların ışığında buna ihtimal vermek mümkün gözüküyor. Nitekim Merkezi Ukrayna arazisindeki sikkelerin tarihi 820 ile başlar. Noonan, "When did Dirhams First Reach the Ukraine?", s.39-40.

⁹³ Cross, "Primitive Civilization", s.59.

⁹⁴ Noonan, "When Did Rūs/Rus' First Visit Khazaria and Baghdad?", s.214, 216, 218; "When did Dirhams First Reach the Ukraine?", s.37.

paraların 8. yüzyıl ortasından olduğunu söylemiştir. Lakin onun delilleri Vasmer'in iddialarını çürütecek cinsten değildir⁹⁵.

Volxov nehri üzerinde iki uçtaki iki yerleşim, Staraya Ladoga ve Rurikovo Gorodişçe Rusların ilk yerleşimleriydi. Bu ilki 8. yüzyıl ortasında kurulmuştu. İlmen ve Ladoga arasındaki bu bölge ilk Rus ülkesini temsil etmektedir⁹⁶. Rus devletleşmesi de burada başlamıştır. Duczko'ya göre bu, uzun bir devletleşme sürecinin değil, karizmatik bir önderin peşine takılan takipçilerinin ve yerli halkın uygun bir tarihi anda gerçekleştirdiği bir hadise idi. Hazar ile temaslar, Ruslara değişik toplumsal örgütlenme biçimlerini öğrenme imkânı vermişti ve kağanlığa giden yol bu şekilde açıldı. 8. yy sonlarından itibaren Hazar ile ticaretin sıklaşması ve İslam paralarının Rusya ve İskandinavya'ya ulaşması bu süreci hızlandırdı⁹⁷. Rusların o dönemde (doğudaki) Slavlarla aynı toplumsal seviyede olduğunu söyleyen Novosel'tsev de kuzeyden bir etkiyi geçersiz sayar ve meselenin aslını Hazar'a bağlar⁹⁸. Ağırlıklı olarak Fin nüfusun yaşadığı⁹⁹, ama Slavların da çoktan Novgorod çevresine ulaşmış olduğu bu bölgede, yağmacı-tüccar Ruslar askeri örgütlenme temelinde siyasi yapılanmalar meydana getiriyorlardı. Bunlardan biri de Rus kağanlığı olarak bilinir. Ingelheim'a giden Ruslar işte buranın temsilcileriydi¹⁰⁰.

Kesin olan bir şey var: Ruslar bu elçilik vakasından çok çok önceleri Hazar ile hayli yakın bir etkileşim içindeydiler ki, 839 tarihinde yöneticilerine *kağan* deniyordu (Ingelheim'daki Rusların kağan kelimesini telaffuzları Hazar telaffuzu olan *xakan* ile neredeyse aynıdır). Lakin milli içeriği ve kül-

⁹⁵ Tartışmalar için bkz. Noonan, "When did Dirhams First Reach the Ukraine?", s.28-32, 37.

⁹⁶ Ladoga bölgesi ilk Rus kağanlığının çekirdeği idi ve 838'de İstanbul'a elçiler buradan gitmişti. Duczko, *Viking Rus*, s.60-63. Hatta bu göl kenarında kurulan Staraya Ladoga, Kuzeydoğu Avrupa'daki en eski şehirdir. 7. yy'da veya 8. yy başlarında kurulmuştur. Novgorod ise 9. yy sonundan daha önceye gitmez. Pritsak, "The Invitation to the Varangians", s.16-17.

⁹⁷ Duczko, *Viking Rus*, s.13-14, 30, 64.

⁹⁸ Novosel'tsev, "Obrazovaniye drevnerusskogo gosudarstva", s.6-7.

⁹⁹ Bu dönemde Ladoga-İlmen bölgesi Fin kabilelerince iskân edilmişti. Bu yüzden ilk Ruslar onlarla etkileşiyordu. Ladoga-İlmen bölgesi ile Yukarı İdil ve Oka arasındaki yerler (yeni gelen) İskandinav nüfusun en yoğun olduğu yerlerdi (Duczko, *Viking Rus*, s.7, 64). Bölgedeki eski beşeri yapı için bkz. Matthews, "Medieval Baltic Tribes".

¹⁰⁰ Duczko, *Viking Rus*, s.14. Petrukhin ise, "Khazaria and Rus", s.246. Dnyeper ve Volxov havzasında Rus kağanlığı arama çabalarının ümit vermediğini yazar. Novosel'tsev'e göre ise ("Obrazovaniye drevnerusskogo Gosudarstva", s.9) 839 elçilerini Askold ve Dir göndermişlerdi ve Orta Dnyeper'deki Rus kağanlığından geliyorlardı. Askold ve Dir, *Povest'e göre* (s.215; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s.88) Kiev'i Kuzeyliler adına ilk ele geçiren ama daha sonra Rus hanedanını kuracak olan Rurik'e teslim etmek zorunda kalan iki maceracıdır. Dir'den muhtemelen İslam kaynakları da bahsetmektedir. Bkz. Mesudi, *Mürûc*, s.189; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.142 (Yakut). Ayr. Bkz. Novosel'tsev, "Obrazovaniye drevnerusskogo gosudarstva", s.13-14.

türel yükü çok fazla olan unvanların, hele de birbirine tastamam yabancı topluluklar arasında seyahat etmesi kısa sürede beklenebilecek bir hadise değildir. Önce bu toplumlar birbirini tanımalı, belli bir süre etkileşmeli, ardından unvanın yoksun toplumun yöneticilerine geçmesi için gerekli sebepler ortaya çıkmalıdır. Bunlar, özellikle kağanlık bahsinde, genellikle çekişme ve yarışma olacaktır¹⁰¹. Bu ise bir kuşağa sığacak bir süreç değildir. Bizanslılar, Ruslara kağan ünvanı bağışlamış olamazlar. Öyle olsaydı, Petrukhin'in dediği gibi, Bulgarların önderine de kağan derlerdi. Ama onlara sadece *arxon* diyorlar. Dolayısıyla bu sadece Rusların kendi iddiasını gösterir. Petrukhin öte yandan Rusların kağan ünvanını (Bizans ve Almanlara karşı) göstermelik olarak kullandıklarını söylüyor¹⁰², ama Arapların, Farsların bile duyduğu ve itibar ettiği unvan göstermelik olamaz. Demek ki yaygınlığı vardı. Vikinglerin, yerel halkın beğeni ve desteğine hitap etmek için yerel öğeleri benimsedikleri, bu çerçevede kağanlık sanını da almış olabilecekleri şeklindeki düşüncesi ise¹⁰³, hem onların üzerlerine geldikleri topluluğun, hem de coğrafyanın Türk kültür alanı ile hiçbir alakasının olmaması sebebiyle geçersiz kalmaktadır.

Rusların kağan sanını alması için şimdilik Hazar'dan başka bir kaynak bilmediğimize göre, şöyle bir yenidenkurma yapabiliriz: 750 yılından erken ve 790 yılından geç olmayan bir zaman dilimi içinde, geleneksel İdil ve Don ticaret yollarıyla güneye açılmak isteyen Ruslar, her iki tarafta da Hazarlar ile karşı karşıya geldiler. Bu yıllar artık, belirttiğimiz gibi, Arap-Hazar savaşlarının son bulup, yerini genişleyen pazarların alması ile özgünleşir. Bu pazarlar Rusların iştahını kabartmıştır, ama her dönemde vergi ve haraç alan Hazarlar açıkça Rusların canını sıkmaktadır. Bu arada Kırım ve Musevileşme merkezli rahatsızlıklar Hazar ile Bizans'ın arasını iyice açmıştır; taraflar sık sık çatışmaktadır ve bu ortamda deniz güçleri zayıf olan Hazarlar¹⁰⁴, rüşvet ile iyi denizci Rusların Karadeniz çevresindeki Bizans topraklarına salınması fırsatını kaçırmamışlardır. Amasra ve Soğdak gibi yerlere Rus

¹⁰¹ Krş. Tuna Bulgar 680'de kuruldu; hiçbir zaman Bizans'ın altında kalmadı; İstanbul'u kuşatıp imparatoru öldüren Kurum Han gibi yöneticiler dahi İstanbul'dan unvan çalmayı aklına getirmedi. Bulgarlar 'Çar' (Kayser < Sezar) sanını almak için 10. yüzyılı ve güçlü Simeon'un (893-927) son yıllarını bekleyeceklerdir. Tabii İstanbul'da tahtta bir çocuğun (daha sonra yukarıda anılan *De Administrando Imperio* adlı eserin yazarı 7. Konstantinos) oturmasını fırsat olarak kullanarak.

¹⁰² Petrukhin, "Khazaria and Rus", s.255, 257.

¹⁰³ Shepard, "The Origins of Rus", s.51.

¹⁰⁴ Geleneksel bir ifade ile Hazar deniz gücünü yok kabul etmek, onların yüzyıllara yayılmış ve sarsılmamış Kırım egemenliği ile çelişir. Bunun değerlendirmesi için bkz. Duplop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.246-247.

saldırıları (aş. bkz.) işte bu günlerdeki gerilimin sonuçlarıdır. Başarılı geçtiği anlaşılan bu akınlar, Rusların kendilerini Hazarlara karşı da tartmasına yol açmıştır. Kuzey siyasetleri konusunda Iustinianus'tan beri usta olan Bizans sarayı ise, yakın bir tehdit olarak görmediği Rusları, Hazarlara karşı kullanmanın yollarını aramaktadır. Bu aynı zamanda kendi güvenliğini temin edecektir. Böylece, Hazar ve Bizans ile masaya oturan Ruslar, devletleşme sürecindeki gerekli öğelerden biri olan özgüveni de kazanmış gözüküyorlar.

Kağan sanını tam olarak ne zaman aldıklarını tespit etmek güç, ama imkânsız değildir. Evet, Bizanslılar bağışlamamıştır, lakin bunda yine de bir Bizans parmağı görmeliyiz. Türk siyasi kültüründe koca koca topluluklar ve engin arazilerde yükselen devletler hükümdarlarına bu sanı alamazken (örn. koca Oğuz boyu tam bağımsız olduğunda bile bir yabgu ile idare ediliyordu), sayıca çok küçük olduğu anlaşılan İsveçli bir kabilenin (krş. Frank sarayı bunların adını yeni duyuyor) muhtemelen Volxov havzasındaki kopuntularının reisine kağanlık bağışlanması kesinlikle bir rakip parmağa, bu arada Rus cenahında bir şeylerden şırmamış olmaya işaret eder. Rus reisinin kendini kağan mertebesinde gördüğü halet-i ruhiyeyi yakalayan Bizanslılar, onu bu sanı benimsemesi yönünde kışkırtmış olmalıdır ki, Bizans *kağan* olarak resmen Rus reisini tanıyordu¹⁰⁵. Öte yandan, maalesef 830'ların Doğu Avrupa tarihine bir asalak gibi yapışan bir farazi "Hazar iç savaşı" ile doğan kargaşanın, Ruslara bu sanı alma fırsatı verdiğini düşünmeye¹⁰⁶ gerek yoktur. Kağanlık sanı alay sancağı değildir ki, bir yerde muhafaza edilsin ve başka birileri de çalmak için gözetlensin. Ruslar Hazar ile 820'lerde başlayan savaş ortamı içinde meydan okuma maksatlı olarak ve tabii Bizans kışkırtmasıyla kağan sanını almış olmalıdır.

Golden, Hazar kağanının Oka havzasındaki kendi bağılı Rus devletinin 'akraba' olan yöneticisine bağışladığı bir unvan olarak, sadece *kağan*'ın kullanıldığını söyler. Tabii, burada Bizans, Hazarlar ve Ruslar başbaşadır. Onun görüşünü özetlersek, 838'de İstanbul'a gelen Rus elçileri yardım istiyorlardı. Bu ancak Macarlara karşı olabilir. Yoldan da ancak Hazarların izin vermesiyle geçmiş olabilirler. O günlerde Hazarlar, kuzeyden kopup gelen Macarlara karşı Şarkel'i inşa etmekle meşguldüler. Rus kağanlığı, Hazarların bağılı idi. Dolayısıyla Hazar savunma sisteminin bir parçasıydılar. Bu Ruslar, isimsiz Macar yıllığının onları birkaç defa Suzdal atfıyla anmasının

¹⁰⁵ Duczko, *Viking Rus*, s.25. Haddizatında, bir Rus reisini nasıl adlandıracağımıza dair, Alman dünyasından ithal *knez* dışında kaynaklara geçmiş bir san da bulunmamaktadır. Bkz. Cross, "Primitive Civilization", s.62.

¹⁰⁶ Duczko, *Viking Rus*, s.29.

gösterdiği gibi¹⁰⁷, İdil-Oka bölgesinden idiler. Bu şartlarda Rus-Hazar işbirliğini sıkılaştırmak gerekmişti ve kağanlık bağışlanması da bu çerçevede olmuştur¹⁰⁸. Golden'ın ifadelerinde, İbn Hurdadbih için tarihlenen kaynağı, onun Karlukların başında yabgusu bulunduğu bahsetmesidir. Karluklar, Uygur birliğinden ayrıldıkları ve Büyük Uygur'u yıktıkları 840 yılından önce kağanlık sanını üstlenmemişler, yabgu ile yönetilmişlerdir. Bunu kesin görebilir miyiz? Çağın şartlarında istihbaratın geç ulaşmasıyla örneğin 870 yılında yazılmış bir kitap bile Karluk yabgusundan bahsedebilir. Ama Golden'ın belirttiği gibi, Rus'u en iyi bilen kimse olan İbn Hurdadbih'te kağanlık makamının olmayışına dikkat etmek lazımdır. Bence Karluklar değil de Ruslar onun kitabının tarihlenmesinde yardımcı olabilir. Kitap 830'ların sonlarında, Ruslar kağanlık sanını almadan hemen önce yazıldı. Veya almışlardı da haberi henüz ulaşmamıştı. Dolayısıyla *Bertiniani* yıllığındaki geçiş yenidir. Elçiler Frank imparatoruna kağanlarından bahsederken, kuzeydeki acemi kağan henüz bu yeni unvana alışmamıştı bile.

Öte yandan, burada Hazar tarihçilerini yakından ilgilendiren bir ipucu vardır ve önemli meselelerden biri olan çifte hükümdarlığın zaman bilgisine açıklama getirebilir. Eğer Ruslar kağanlık makamına heveslendilerse, demek ki 830'larda kağan hâlâ iktidar makamında idi¹⁰⁹. Bu noktada, ikili yönetimin ortaya çıkışını 737 yenilgisinde kağanın gücünün sarsılması ve yerine tam iktidar sahibi bir beyin yükselmesi, kağanın ise kutsal ama etkisiz üst yönetici olarak bir nevi saraya hapsedilmesi ile başlayan Artamonov'un savı¹¹⁰ geçerliliğini kaybediyor ve Golden'ın reddetmediği Kovalev'in 838-843 tarihi¹¹¹ güç kazanıyor.

Bugüne pek çok saga ve yıllık bırakan İskandinavlılar, doğudaki faaliyetleri hakkında pek bir şey söylemezler. Bir İsveç kabilesi olan Rusların erken tarihiyle ilgili hiçbirşey kaydedilmemiştir¹¹². 12. yy'da Kiev'de yazılan ana Rus vakayinamesinin eski tarihler konusundaki zayıflığını düşünürsek, bu hususta sadece Bizans kaynaklarına bakabiliriz. Theophanes, 5.

¹⁰⁷ Rady, "The Gesta Hungarorum of Anonymus", s.690-691.

¹⁰⁸ Golden, "The Question of the Rus", s.83, 96.

¹⁰⁹ Petrukhin, "Khazaria and Rus", s.255.

¹¹⁰ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.359-361, 367. Bu savın karşısında olan Musevilikle birlikte ikili yönetimin belirlediği iddiaları da bana sıcak gelmiyor. Aslında kağanın iktidarı yeniden gözden geçirilmeli. İlerideki bir çalışmada bunu yapmak niyetindeyiz. Hazarlarda ikili yönetimle ilgili başlıca ve en yeni çalışmalar olarak bkz. Golden, "Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited"; Zuckerman, "On the Origin of the Khazar Diarchy".

¹¹¹ Golden, "Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship", s.179.

¹¹² Vernadsky, *Ancient Russia*, s.264; Duczko, *Viking Rus*, s.1.

Konstantinos'un 773'teki Bulgar seferinde ρούσος gemilerinden oluşan kendi özel filosuyla yola çıktığını söyler¹¹³. Vernadsky'ye göre bu, Rusların buradaki ilk faaliyeti olabilir¹¹⁴. Ancak okuyuşla ilgili sorunlar olduğu belirtilmiş ve itirazlar yapılmıştır. Vernadsky'den çok önce, F. Kruse'un 1840 yılında yazarak haber verdiği bu kaydı, Vasilyev kabul etmez. Ona göre Kruse, kırmızı anlamındaki ρούσος kelimesini Rus olarak almış ve hata etmiştir. İlk Rus saldırısı dolayısıyla 774'te değil, 860'ta yapılmıştır¹¹⁵. Vernadsky'ye göre *Aziz Stephan'in Hayatı* adlı eserden alınan bilgiler, 790 yılında Suğdak'a bir Rus saldırısının olmuş olabileceğini gösteriyor. V. G. Vasilievsky'nin *Amastralı Aziz Georgius'un Hayatı*'ndan çıkardığı 19. yy sonlarındaki sonuçlarına dayanan tarihçi, 840 tarihli bir Amasra saldırısına ise kesin olarak inanıyor¹¹⁶. Yine Vasilievsky'yi alıntulayan Artamonov ise, Knez Bravlin komutasındaki Rusların "Korsun'dan Korç'a kadar" (yani Kırım'daki hem Bizans, hem de Hazar topraklarına) saldırısını Şarkel'in inşasından önceye koyar¹¹⁷. Soğdak ve Amasra'ya erken Rus akınları hakkındaki haberler güvenilir görülmez, ama bu iki kaynağı birden göz ardı etsek bile, bu devirde Rus yağma akınlarını ihtimal dışı bırakamayız¹¹⁸.

Rusların Volxov havzasına yerleştikten sonra Lovat' yönünde yayıldıklarına kesin olarak bakabiliyoruz. Ondan sonra, onları Hazar dünyası ile karşılaştıran ortam hakkında sadece tahmin yürütebiliriz. Hiçbir mesnedi olmaksızın bu şekilde bir tahminle bu ilişkinin erken tarihini kuran Vernadsky'ye göre, Vikingler 737'den geç olmayan bir tarihte Donets nehrinin kaynağını bulmuşlar, buradaki Macarları yenmişler ve Verxni Saltov'u ele geçirmişlerdi. Buradan Donets ve Don üzerinden güneye inmişler ve Azak ile Kuzey Kafkas bölgelerine ulaşmışlardı (y. Bkz. Bölgedeki geleneksel Bulgar-Slav ticari ilişkileri). Bu yüzden Don yolu Dnyeper veya İdil'den çok önce Ruslarca denetleniyordu. Ancak Hazarlar daha sonra burayı ele geçirdiler ve Ruslar da Dnyeper yolu ile ilgilenmek zorunda kaldılar¹¹⁹.

¹¹³ Theophanes'in en yeni yayınında, *The Chronicle*, s.617, bu konu hiç tartışılmadan doğrudan 'kırmızı' kelimesi verilir.

¹¹⁴ Vernadsky, *Ancient Russia*, s.279.

¹¹⁵ Vasilev, "The Second Russian Attack on Constapinople", s.166.

¹¹⁶ Vernadsky, "The Problem of the Early Russian Campaigns", s.3; *Ancient Russia*, s.280. Novoseltsev de bu saldırılara inanır ve tehlikeyi yaşayan Bizans'ın Şarkel'i inşa ettirdiğini söyler ("Obrazovaniye drevnerusskogo gosudarstva", s.10) lakin burada Şarkel'in Bizans'ı nasıl koruyacağını açıklanması gerekir.

¹¹⁷ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.394.

¹¹⁸ Duczko, *Viking Rus*, s.44.

¹¹⁹ Vernadsky, *Ancient Russia*, s.261-2, 269. Vernadsky da 739'da Varenglerin Orta Don boylarına ulaştığını söylüyor ama çıkış noktası doğru değil. Onun Kuzeylilerle (Norsemen) özdeşleştirdiği

Yukarıda geçtiği gibi, bizi Don nehri yoluna zorlayan sebep kazibilimsel verilerdir. Yarın Dnyeper boylarında daha erken ve daha çok sikkeler bulunursa, ticaretin buradan başladığını düşünmemiz gerekecektir. Zira Lovat' boylarından Verxni Saltov'a düzenli bir deniz yolu ile ulaşılamaz. Bu çok uzun bir kara yolculuğu demektir. Denizyolunu kullanan kavimlerin aynı yere su üzerinden ulaşma imkânı olduğunda onu tercih etmesi bekle-nirdi ki, Ruslar belirttiğimiz bölgeden hem İdil, hem de Dnyeper üzerinden çok rahat ve hiç karaya çıkmadan Hazar veya Karadeniz dünyasına ulaşabi-lirlerdi.

Hazar-Rus ilişkilerine girmeden, Rusların Don yolunda yerlilerden kimlerle karşılaştıklarına da kısaca bakmakta fayda var. Daha doğrusu Oka ve Yukarı Don boylarında beklememiz gereken Fin kabileleri ve Aşağı Don boylarına Ruslardan önce geldiklerini kabul edemeyeceğimiz Macarlar dı-şında, Rusların devşirme insan kaynağının esasını oluşturan Slavların du-rumu ne idi? Mesudi açık şekilde Hazarların içinde *Saklablar* ve Ruslardan bir halkın yaşadığını yazar¹²⁰. 10. yy'da artık iyice oturan ticaretin bir takım gurbetçilikleri de beraberinde getirdiği kabul edilmelidir ama konu bundan mı ibarettir? Saklab/Slav kelimesinin İslam coğrafyacılarının gözünde toplayıcı bir isim olarak kuzeyin Slav, Fin-Ugor ve hatta Türk asıllı toplulukları için ortak olarak kullanıldığını söylemek sorunu çözmektedir, lakin bu nok-tada neden Slav kelimesinin tercih edildiğini sormak gerekecektir. İlk haberleri verenlerden İbn Hurdadbih, Don nehrine Slav nehri diyor. Buna Kufi de katılıyor. Onun Sakabile nehri ifadesinin Don'u değil, Kuzey Donets'i işaret ettiği iddia edilse de¹²¹, sonuçta burada erken bir Slav varlığı düşünmek gerekiyor. Benzer şekilde Peçeneklerin arasında yaşadığı belirti-len Slavları Zimonyi, bir Türk boyu veya oranın yerlilerinden görüyor¹²². Kökleri çok ayrı ve alakasız olsa da, Rus ile Slav kelimeleri çok erken bir tarihten itibaren birbirini çağrıştırır olmuştur ki, İbn Hurdadbih (Slavcı okulun hoşuna giden bir ifadeyle) "*Ruslar Slavların bir çeşididir*" der. Aşağıda geçeceği üzere, Yakubî de 850'lerdeki olaylar vesilesiyle Ruslardan Slav diye bahseder.

Erken dönemdeki bu çağrışımlardan birini de Konstantinos Kiril'in Hazar seyahati esnasında Kerson'da iken *rosısky* dilinde yazılmış bir Zebur

Savarti (Vernadsky, *a.g.e.*, s.273), Türk ve Macar tarihlerinin ortak oluşumlarından biri olan Sabar/Sabirlerden başkası değildir. 739'da Orta Don'a ulaşanlar ancak Macarlar olabilir.

¹²⁰ Mesudi, s.71, 189.

¹²¹ Bunların ve diğerlerinin incelemesini Goldelman yapar., "On the Location", s.70.

¹²² Zimonyi, *Origins*, p.151.

ve bir İncil bulduğuna ve bunları okuduğuna dair onun hayat hikâyesinde geçen kayıta buluyoruz. Erken dönemde burada Rus olsa bile Rus yazısı olamayacağını düşünen pek çok âlim, okuyuşta *surısky* düzeltmesi yapar ve kitapların Süryanice olduğunu söyler¹²³. Bizce de, böyle bir şeye ihtimal vermeyen Vernadsky gibi¹²⁴, burada Süryanice aramanın anlamı yoktur. Kiril'in elçiliği siyasi bir amaç taşıyordu ve metin bu bakımdan stratejik önemdeki öğeleri öne çıkarmış olmalı. Kerson'da Ermenice veya Gürcüce kitaplar bulsaydı da, o yolda bunları okumak için uğraşacak mıydı? Mesele gayet basit. Hazar ülkesine gidişte Kırım'da iken İbranice çalışan Kiril, bu arada Rus dilinde eserler görüp ilgileniyor. Biraz inceleyip okuduğuna göre, bu kendisinin iyi bildiği Slav dilinin (o zaman için yapabileceğimiz sınıflamayla) doğu lehçesinden başka bir şey değildi. Tıpkı çağın havasını yansıtan İbn Hurdadbih gibi, o da çağını yaşıyor ve Slavlara Rus diyordu. Bu özdeşleştirme ve çağırışım birden olamayacağına göre, Rusların Slav bölgesine 8. yy ortalarından itibaren gelmesi gerekir. 10. yy ortasına doğru bizatihüm Vareng önderleri içinde Slavca isimlerin gözükmesi¹²⁵, hatta bizzat ünlü Svyatoslav'ın Slavca ismi Ruslar ile Slavların ilişkisinin çok eskilere dayandığına, Varenglerin 9. yy ortalarından itibaren Slavca isimler kullanarak ve muhtemelen bu dili konuşmaya başlayarak erimeye başladıklarına işaret eder.

Slavların çok erken tarihlerde Don boylarına, en azından kuzeydoğusundaki düzlüklere, Donets havzasına erişmiş olmaları beklenir. Bu konuda kafa karışıklığına sebep olan haberlerden biri de Mervan'ın 737'de Hazar'ın kalbine düzenlediği seferden bahseden kaynaklardan geliyor. Sadece Belazuri ve Kufi değil, *Hayât* da (öl.854-55) Mervan'ın *Rmm* nehrini geçerek (yukarıda belirttiğimiz gibi bunu İdil olarak göremeyiz; Don nehrini batıya geçişten bahsediliyor) Sakalibe'yi öldürüp esir aldığını söyler¹²⁶. Burada özel

¹²³ Cross, "Primitive Civilization", s.86.

¹²⁴ Vernadsky, *Ancient Russia*, s.348.

¹²⁵ Duczko, *Viking Rus*, s.211. Dolukhanov, *The Early Slavs*, s.195, tersten bir bakışla, bu listelerdeki Vareng isimlerinin hepsinin Vareng olmayabileceğini, bazılarının Slavlara ait olabileceğini söyler. Sonuçta ise İskandinav kültür ve mirası Rusya'da neredeyse bir iki isim (Oleg/Olga, İgor) dışında tamamen silinmiş, ne bir yer adı kalmış, ne de Rusçada İsveççe ödünçlemeler barınmıştır.

¹²⁶ Kalinina, "Al-Khazar and As-Saqâliba", s.202. Bu haberlere itibar eden Novosel'tsev, vakayı Slavların önemli bir kısmının Hazar bağılı olmasıyla açıklar: "Obrazovaniye drevnerusskogo gosudarstva", s.5. Belâzuri'nin haberi "*Mervan Hazar topraklarında bulunan Sakâlîbe üzerine saldırdı, onlardan yirmi bin aileyi esir aldı*" şeklindedir (*Fütûhu'l-Buldân*, s.297). Mervan Alan kapısından geçtikten sonra bunu yapıyor. Dönüş yolunda ise Dağistan kabileleriyle meşgul oluyor. Belâzuri buradaki Slav tabirini rasgele kullanmıyor ve işin gayet farkında. Örneğin Antakya savaşlarındaki kahramanlığı ile hatıralarda kalan komutan Selman ile Ziyad, Belâzuri'ye göre Mervan'ın hudutlara, bu bölgelere yerleştirdiği Slavlardan idi (*a.g.e.*, s.213-214, 237).

ve ayrıntılı bir haber var. Hazarlarla savaşıyor, belli yerlere kadar gidiliyor ve Sakalibe'ye saldırılıyor. Yazarlar bilgilerinden emin olmasalardı kısaca Hazarlar veya Hazar tabileri diyip geçerlerdi. Ama burada bir vurgu var. Bence bu haberlerin üzerinde ciddi durmak gerekir. Nitekim Petrukhin'e göre Hazar dönemi boyunca Don ile Dnyeper arasında Dnyeper boylarından gelen ziraatçı Slavlar (Severyan, Radimiç ve Vyatiç kabilelerinden kimselelerin olması beklenir) yerleşmişlerdi ve Don nehri ile Kuzey Donets üzerindeki savunma sistemleri bunları denetlemek için kullanılıyordu¹²⁷.

Peki, bu Slavlar Hazar hâkimiyetinde ise ve Varengler de Dnyeper yolunu henüz kullanmıyorlarsa, 9. yy ortasında Karadeniz'deki Rus etkinliğini nasıl açıklayacağız? Örneğin, Yakubi'ye göre 854-5'te Sanariye (Tzanarlar) Arapların Kafkas valisi Yaşlı Buga'ya karşı Bizans, Hazar ve Slav yöneticilerden yardım istiyorlar¹²⁸. Demek ki Ruslar, Novosel'tsev'in deyişle Kievliler artık burada belirleyiciler¹²⁹. Öbür türlü, yeterince uzunlukta bir hazırlık ve tanıma dönemi olmadan Rusların 860 yılında İstanbul'a yaptıkları büyük saldırıyı açıklayamayız. 860'da dev bir filo ile İstanbul'a saldıran Ruslar, bunun cemaziülevvelinde de, en azından tanıma ve deneme amaçlı bir şeyler yapmış olmalılar. Burada bu esnada Rusların Kiev'den mi, yoksa Volxov havzasından mı geldikleri şeklindeki tartışmaya gerek yoktur¹³⁰. Önemli olan kaynak yurtları değil (ki, bunu İsveç kabul etmekte ne mahsur olabilir?), önemli olan artık Karadeniz'de bulunmaları ve İstanbul'a dahi büyük bir güçle saldırmalarıdır. 839'daki haberler Rusların Karadeniz'e Dnyeper üzerinden -barışçı yolla- inmek için ilk denemeleriyle ilgili olabilir. Takip eden yıllarda artık Dnyeper'den aşağı sarmaya başlamışlardı¹³¹.

Rus-Hazar ilişkilerinin başlangıcı, kuşkusuz Bizans ile ilişkilerden çok önceye dayanır. Ama Rusların Karadeniz'e gelmeleri veya getirilmeleri üçlü bir etkileşimi zorunlu kılar. Vernadsky'ye göre, Hazarlar 787'de Doros'u alınca, Bizanslılar Ruslardan yardım istediler. Onlar da gelip burayı aldıkla-

¹²⁷ Petrukhin, "Khazaria and Rus", s.248; Vernadsky, *Ancient Russia*, s.316-317, 331. Vernadsky'nin Radimiç ve Vyatiç kabilelerini Aslara bağlaması (*a.g.e.*, s.320) ispattan çok uzak bir iddia olarak duruyor. Golden ise, A. L. Mongait'e katılarak, Vyatiçleri İslam kaynaklarındaki üç Rus 'shrinden' biri olan Arsaniye memleketinin sakinleri olarak teşhis ediyor ve bu memleketi İdil üzerine veya yakınlarına yerleştiriyor. (Golden, "The Question of the Rus", s.94). Bu öneri, onları Karadeniz bozkırlarından hayli uzaklaştıracaktır. Petrukhin'e karşı, bunları barışçıl insanlar olarak gören Vinnikov için bkz: "Kontaktu Donskix Slavyan". Ancak Vinnikov'un zaman bilgisi umduğumuz bir erken döneme ulaşmaz.

¹²⁸ Kalinina, "Al-Khazar and As-Saqâliba", s.203.

¹²⁹ Novosel'tsev, "Obrazovaniye drevnerusskogo gosudarstva", s.10.

¹³⁰ Duczko, *Viking Rus*, s.82, 84, bence de haklı olarak yukarı memleketi verir ve Kiev'e inanmaz.

¹³¹ Cross, "The Scandinavian Infiltration", s.508.

rı gibi Suroj'u da alarak kendilerine mal ettiler ve Bizans'a bir tehdit haline geldiler. Bizans bununla uğraşacak durumda değildi ve ancak Theophilus zamanında Ruslara dikkat edecek hale gelmişti¹³². Bu tarihçinin Ruslara erken dönemde çok iş yüklemeye gayreti anlaşılıyor ama bu gelişmeleri başka türlü de kurabiliriz. Ruslarla daha önceden tanışan ve deniz güçleri zayıf olan Hazarların¹³³, Bizans ile Kırım üzerindeki mücadelede bu tovarışlerini (hem tüccar, hem de yoldaş anlamında) Bizans'a karşı yardıma çağırma veya ayartma siyasetlerine de eşit ölçüde ihtimal tanımalıyız. Hazar ve Bizans, Kafkaslar ve Kırım'da potansiyel rakip idiler. Belirtildiği gibi, yarımada'nın güneybatı tarafında bulunan Kerson ile Bizanslıların *Klimata* (Bölgeler) dediği ardbölgesi haricinde, Hazarlar kağanlığın yıkılışına kadar Kırım'ın çoğuna hükmetmeyi sürdürmüşlerdir¹³⁴.

Kırım'da Bizans'ın cevabı neydi? Kırım'da askeri olarak çok başarılı olamadıklarını, hatta yerli halkın desteğini sağlamada büyük sorunlar yaşadıklarını biliyoruz. Ama yine de bu dönemde Bizans hâkimiyetinde bir ilerleme ve pekişme gözüküyor. Museviliğin Hazar için daima zarar getirdiği fikrinde hareket eden Artamonov, bunu Hazar'da Musevi şeriatını tam olarak yerleştirmeyi amaçlayan Obadya düzenlemeleriyle birlikte IX. yy başında yaşanan siyasi bunalımın sonucu olarak görür. Ona göre Hazar, Bizans ilerlemesini engelleyecek durumda değildi ve belki de Petronas'ın elçiliği bu konudaki pürüzleri gidermek içindi¹³⁵. Bence Kırım'daki gerileme Rus saldırısıyla ilgilidir. Ruslar, Şarkel gibi önemli yerleri alıp yıkarken Bizanslıların da boş durması beklenemezdi ve kuşkusuz geniş çaplı olmasa da Kırım'da bazı ileri harekâtlarda bulunmuşlardır. Bizans'ın Rus ittifakını gizli tutmaya çalıştığını tahmin edebiliriz. Petronas belki de masum bir hava içinde geçmiş olsun ziyaretine gitmişti. Kaynakların, daha doğrusu 7. Konstantinos'un Şarkel'in inşasında "*Hazar başvurusu*" ve "*Bizans yardımı*" ifadelerini öne çıkarmasını ise tamamen İstanbul'u dünyanın merkezinde gören Bizans siyasetinin edebi yansıması olarak görebiliriz. Zira dünyada olan her şey ancak imparatorun izniyle olmaktadır. Mesela Avarlara saldırıp Dalmaçya'yı onlardan alan ve yerleşen Hırvatlar, Herakleios onlara öyle emrettiği için öyle yapmışlardır¹³⁶. Dolayısıyla, hiçbir katkılarının olmadığı Şarkel'in onarımını Bizans yardımına bağlamanın Bizans abartısında sıradan bir haber olarak kayda geçeceğini beklemeliyiz.

¹³² Vernadsky, *Ancient Russia*, s.304.

¹³³ Kaplan, "The Decline of the Khazars", s.3.

¹³⁴ Noonan, "The Khazar Byzantine World of the Crimea", s.212.

¹³⁵ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.395.

¹³⁶ *DAI*, s.147, 149.

Esasında Hazar devletinin oturması, Bizans'ın geleneksel kuzey siyasetini sonuçsuz hale getirmiştir. Normalde doğudan yeni göçebelerin gelmesi ve Bizans'ın bunları Bulgarların üzerine salması beklenirdi ama uzunca bir süre, Hazarlar sebebiyle bu olmadı. Böylece Bizanslılar, Bulgarlar ile kendileri mücadele etmek zorunda kaldı (bazı kereler Sırp ve Hırvatları onlara karşı kullandıkları görülür) ve tabii başarısız oldular. İstanbul'un yanbaşındaki araziye, taaa Kiev knezi Svyatoslav'ın ortaya çıkışına kadar tam 300 yıllığına kaybettiler. Svyatoslav'dan önce Bizans'ın Bulgarlara karşı Macarları kullanma denemeleri vardır, ama onlar da aynı usûl ile Macarlara karşı Peçenekleri çağırarak cevap vermişlerdir¹³⁷. Tuna boylarında başarısız bir Bizans'ın Karadeniz bozkırlarında Hazarlar karşısında ciddi bir muvafakiyeti sözkonusu olamazdı. Bunu çok erken devirde gördüler ve Iustinianus siyaseti için pusuya yattılar. Rusları, Kırım ve Paphlagonia'da Bizans'ın üzerine salan Hazarlar, aslında onları İstanbul'a takdim etmiş, Bizans'ın beklediği fırsatı vermiş oldular. Daha sonraki müteaddit Azerbaycan ve İstanbul baskınlarının gösterdiği üzere, savaşçılıkları tüccarlıklarının önünde gelen Ruslar, Bizans kışkırtmasıyla, ellerinde kılıçlar, belki altın yumurtlayan tavuğu kesme ihtirası içinde o zamanki ticaret yolu olan Don nehri üzerinden Hazar'a girdiler¹³⁸. Hazar'ın hazır olmadığını Eski Şarkel'in yıkılıp ahalisinin öldürülmesinden anlıyoruz. Kağan, ancak Orta İdil boylarından yardıma koşan Macar beyleri sayesinde durumu kurtarabildi. Yukarıda değindiğimiz, Konstantinos'un bahsettiği Macarlarla Hazarların ittifaken savaşları buna işaret etmektedir. Bu ittifakın karşısında, eğer İdil Bulgar'a karşı savaşmamışlarsa, Ruslar dışında bir düşman bulunmuyor. Bizans'la savaşmış olsalardı, herhalde *DAI* bunu "bize karşı" diye belirtirdi. Kudretli Hazar ve savaşçı Macar beyleri yerli Fin ve Slav orman kabileleriyle savaşmak için de böyle bir ittifaka ihtiyaç duymazlardı. Şarkel, işte bu günlerde, ırmağın ötesinde Macarlar var iken, Hazar'a Rus saldırılarını önlemek için yapılmıştı¹³⁹. Böylece İbn Rusta'nın haberi de doğrulanmış oluyor, zira kale yapılırken öte tarafta Macarlar vardı. Öte yandan, İstanbul'daki Rus elçilerinin yolunu kesenlerin arasında, Hazar saflarında olmak üzere,

¹³⁷ Kayapınar, "Bulgarların Balkanlara Göçü", s.121.

¹³⁸ Örneğin, Oleg 907 yılında İstanbul'a büyük bir saldırı gerçekleştirdi, Bizanslıları haraca bağladı ve Rus tüccarların erişimini kolaylaştıran bir antlaşma yaptı (Duczko, *Viking Rus*, s.205). Ruslar tüm saldırıları pazar serbestisi için yapıyorlardı, ganimet birinci derecede değil. Hazarlardan da yaptıkları saldırılar ile bu serbestiyi aldılar. Svyatoslav'ın saldırısı, Hazarların pazarı ve dahası yolu kapatmasına bir cevap idi. Duplop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.259.

¹³⁹ Vernadsky'nin, *Ancient Russia*, s.286, 304-305, 331, söylediği gibi artan Rus baskılarına karşı değil, Ruslar yenilip atıldıktan sonra onarım gerçekleşmiştir. Dunlop da belki diyerek Rus tehdidini öne çıkarır ama geriye zaten başka seçenek kalmaz: Duplop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.201-202.

bağımsız bir askeri harekât yürüten Macarların olması mantıken beklenir. Yolu kesen “*vahşi kabileler*” olarak onlara atıf yapılmış olabilir. Ancak bu bizim fikrimizde çelişkiye yol açmaz: Dnyeper boylarında Macarlar bulunmuyordu; orada Hazar karşı taarruzu kapsamında faaliyet gösteren Macar birlikleri vardı.

Rus taarruzunun başarılı/ilk günlerinde, bu tavsiye için Bizans'a teşekkür etmek ve ileride yeni ortak girişimleri konuşmak üzere bir elçilik gönderilmişti. Don boylarında işler tersine dönüp Hazar-Macar birliği karşı saldırıya geçip de Yukarı Dnyeper ve Oka boylarına kadar ulaşınca (Rus vakayinamesinin bahsettiği, bu bölgedeki Slav kabilelerinin Hazarlara vergi veriş biçimi böylece başlamış olmalı), bu elçiler İstanbul'da mahsur kaldılar. Büyüklüğü elden bırakmak ve de böyle bir fırsatı kaçırmak istemeyen Theophilos, onları bir şekilde memleketlerine (Volxov havzasına) gönderme gayretine girdi ve çare olarak Batı Avrupa yolunu gördü. İşte, bence Ingelheim'daki elçiliğin hikâyesi budur.

Bu esnada Rusların Orta Dnyeper'de bulunmadıkları fikri bana da sıcak geliyor. Zira Hazar harekâtı Baltık cihetinde gelişmiş benziyor. Kaynaklarda adı yeni geçen Rusların Hazar'ın baş düşmanı olmasını zor gören, Rusların Hazar'a tehdit olamayacağını düşünen ve bunu yaparken 830'larda Ruslar ve Hazarlar arasında düşmanlığın kaydının olmamasına sığınan Petrukhin ve Duczko, toptancı düşünmekle hata ediyorlar. En büyük hataları o zamanlar Hazar'ın Bizans müttefiki oluşunu düşünmeleri¹⁴⁰. Hatta belki de 830'larda Hazar'ın müttefiki Halifelik idi. Evet, Hazarlar adeta meydan okurcasına (ama daha çok yaşadıkları aşağılık duygusunu yenmek amacıyla gibi) İslam paralarını takliden 825'ten itibaren kendi paralarını basmışlardır¹⁴¹.

¹⁴⁰ Petrukhin, “Khazaria and Rus”, s.247; Duczko, *Viking Rus*, s.47. Şarkel'in inşa günlerinde Rusların yeterince güçlü olmadığını düşünen Goldelman da, “On the Location”, s.68, güç kavramını toptancı bir bakış içinde eritiyor.

¹⁴¹ Bu paraların üzerinde Arapça olarak şöyle bir kelime-i şahadet yazar: “Allah'tan başka ilah yoktur; Musa O'nun resulüdür.” Kovalev'e göre, Hazarlar Rus talebini kıskırtmak için İslam ülkelerinden gelmeyen paranın yerine 825'ten itibaren kendi taklit paralarını basmaya başladılar (Kovalev, “What Does Historical Numismatics Suggest?”, s.108, 114). Hâlbuki burada iktisadiden ziyade dini saikler önde gözüküyor. Kendi parasını basan, kendi harfleriyle, kendi üslubuyla basar. En azından kuzey dünyasına Hazar hâkimiyet simgesi olan paraların geçirilmesi yolunda bir çaba söz konusu olabilir ve 820'lerden itibaren dirhemlerin azalması bununla ilgili olabilir. Yani aslında dirhemler azalmıyor, Hazar darphanelerinde eriyordu. Belki bu da Rusları birkaç yıl sonraki saldırı için kıskırtan sebeplerden biridir.

Ama Halife Vasık'ın Sedd'in yıkılıp yıkılmadığını teftiş için kuzeye Hazar üzerinden elçi göndermesi o günlerde aradaki iyi ve samimi ilişkilere işaret etmektedir. Bu elçiliğe kuşkulu yaklaşmamız gerekmektedir. Zira Ye'cüc ve Me'cüc ülkesi İslam coğrafyacılarına göre Hazar'ın kuzeydoğusuna düşer¹⁴² ve oraya aynen İbn Fazlan'ın yaptığı gibi Horasan-Harezmi üzerinden gidilir. Zahmetli olan Kafkas yoluna gerek yoktur. Acaba bu yolculuğu başlatan Halife El-Vasık mıdır, yoksa Hazar'a "Gog-Magog taifesinden bir kavim olan" Rusların saldırılarını duyup endişeye kapılan, gerçek haberleri almak isteyen Bağdat'ın ileri gelen Yahudileri midir? O zamanlar Bağdat dünyadaki en önemli Yahudi merkeziydi ve buradaki Gaonlar (Bağdat'taki iki Yahudi mektebinin reisleri, aynı zamanda Müslüman ülkelerdeki Yahudilerin dini önderleri) Halife ve Papa'dan daha geniş alanlarda yetki sahibiydi¹⁴³. Halife'nin bir rüyasını Sedd'in yıkılışı şeklinde yorumlayıp, bir Hazar elçiliği düzülmesi için izin alınması saraydaki Yahudiler için zor bir iş olmasa gerektir. Hele arada Eşnas gibi hatırısayılır ama saf bir Türk komutan var ise. Böylece güya Sedd'e kadar gidecek olan (belki de Hazarlı bir) Yahudi¹⁴⁴ Sellem Tercüman Hazar'a gitmiş, durumu yerinde görmüş, Hazar-Macar karşı harekâtıyla Rusların püskürtüldüğünü görerek rahatlamış, oradan bir Orta Asya turu atarak Bağdat'a geri dönmüştür. Onun Halife'ye sunduğu tezkire böyle bir şeyin olmadığını, Sedd'in yanbaşındaki (Arapça konuşan!) insanların bile gündelik hayatlarını sürdürdüklerini bildirir. Bağdat Yahudi cemaatinin öğrendiği şey ise kuşkusuz, dünyadaki tek Musevi devleti olan Hazar'a bir şey olmadığı hakkındadır. Ve İbn Hurdazbih bunları Sellam'dan dinleyerek taze haber olarak yazmıştır¹⁴⁵.

Bundan sonrasının vakayinini daha rahat izleyebiliyoruz. Macarlar, Rusların püskürtülmesinden sonra Azak denizine doğru ilerliyorlar ve Aşağı Don boylarına yerleşiyorlar. Hazarlara bağlılıkları sürüyor. Orta Don ve İdil boylarında ticarete alışık olan Macarlar, burada da kısa sürede ilişkileri normale çeviriyorlar. Burada 840'larda yeniden canlanan ticaret işte bu Macar ticaretidir. Onların Azak denizine gelişleri hakkında kaynaklar güzel bilgiler verir. Özellikle de köle ticareti Macarların rağbet ettiği bir işti. Slavları yakalar ve Karadeniz üzerinden İslam ülkelerine köle olarak satarlar-

¹⁴² Bir inceleme için bkz. Karatay, *Bey ile Büyücü*, s.49-52.

¹⁴³ Rabinowitz, "The Routes of the Radanites", s.256-257.

¹⁴⁴ Duplop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.209.

¹⁴⁵ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s.140-145; Yörükân, *Müslüman Coğrafyacılar*, s.378-381.

Bu haber daha sonraki eserlerde de nakledilmiştir: *Mücmel'üt-Tevârih*, İbn Rûsta, İdrîsî, Yakut, Makdisî.

dı¹⁴⁶. Don üzerinde Macar hâkimiyetinin kurulması ve ticari denetimin onlara geçmesi Rusları daha önce iyi bildikleri ama ticarete yoğun kullanmadıkları Dnyeper yoluna itmiştir. İbn Rusteh işte bunun için 9. yy ortalarında Rusların kullandığı Dnyeper yolunu tarif eder.

Bir gümrük devleti olan Hazar'ın kendisine saldırdılar diye Rusları ticaretten ebediyen menetmesini düşünemeyiz. Aynı şey Bizans için de geçerlidir. Daha sonraki dönemlerde de benzer şeyler yaşanmıştır. Rusların büyük donanmalarla gelip İstanbul'a veya Hazar topraklarına saldırdıklarını görüyoruz; sorun askeri olarak halledildikten sonra Rus tüccarlar hiçbir şey olmamış gibi gelmeye devam ediyorlar. Bizans ve Hazar'ın, belki tüm zamanlarda tüm devletlerin kendi işini yapan tüccara bir şey demedikleri gerçeği ile karşı karşıyayız. Taassubu engin olan Batı Avrupa'nın Katolik bölgesi hariç, eski zamanlarda dünyanın başka yerlerinde dolaşım serbestisinde fazla sorun gözüküyor. Genellikle, casus veya savaşçı olmadıktan sonra, herkes heryere gidebilir ve ticaretini yapabiliirdi. Bu yüzden, Ruslar da ortam ılıdıktan sonra ticarete yeniden başladılar ve Macar denetimindeki Don bölgesinden ziyade, İdil ve Dnyeper'i tercih ederek Hazar ile doğrudan ticarete kaldıkları yerden devam ettiler.

Ama bu durum Hazar'ın Batı siyasetindeki temel ölçülerini değiştirmede. Hazarlar, Müslümanlarla ilişkileri mümkün olan en iyi mertebeye çıkartırken, hatta hızlı bir şekilde İslamlaşırken¹⁴⁷, Kazak bozkırlarını da müttefik Türk boylarıyla (Oğuzlar gibi) denetimde tutarken, Kırım'da Bizans'a ve İç Rusya'da Ruslara sürekli bir baskı kurdular. Kara kuvvetlerine dayanan Hazar ordusunun ve devletinin Baltık'ta hâkimiyet kurarak Rusları evlerinde denetleme ufkuna sahip oldukları hakkında verimiz yok, ancak Volxov havzasındaki Rus kovanlarına müdahale için uzun süreli bir strateji geliştirdiklerini rahatlıkla görebiliyoruz. Ruslarla artık kendi sınırlarında, Don boylarında değil, Rus yurdunda mücadele ediyorlardı. Hazar-Rus çekişme alanı Oka ve Yukarı Dnyeper boylarıydı. Povest'e göre (düzeltilmesi gereken bir tarih olan) 858'de Varengler gelip Çud, Sloven, Mari, Ves ve Kriviçlere vergi koyuyorlar. Bunlar tamamen Ladoga-Oka arasınının Fin ve

¹⁴⁶ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 38 (İbn Rusta), 85 (Gerdizî), 94 (Avfi); Yörükân, *Müslüman Coğrafyacılar*, s.294 (İbn Rûsta).

¹⁴⁷ Ben Hazar'ın ilk Müslüman Türk devleti olarak görülmesinde bir sakınca olmadığını düşünüyorum. Nüfusunun çok önemli bir kısmı, ordusu, başveziri, çok sayıda valisi, komutanı, hâkimi vb. Müslüman olan ülkeyi başka türlü sınıflayamayız. Hazar'da İslam'ın yayılmasıyla ilgili bkz. Yıldız, "Hazarlar Arasında İslam".

Slav halklarıdır. Bu esnada Hazarlar da Polyan, Severyan ve Vyatiçlere vergi verdirmektedirler¹⁴⁸.

İfadeleri dikkatle incelemek gerekir. Ruslar buraya yüzyıl önce gelmişlerdi. Dolayısıyla 858'deki gelişi "yeniden gelişi" olarak görmeliyiz. Hazarlar için ise bir süreklilik sözkonusu. Üçü de bugünkü Ukrayna arazisinde yaşayan bu Slav kabileleri, belirtilmeyen bir zamandan beri Hazar'a vergi vermektedirler. Rusların bu tarihten önce buradan 'gittikleri' anlaşılıyor. Bu ise ya yerli bir kalkışmayla olabilir, ya da doğrudan veya dolaylı olarak Hazarlar eliyle gerçekleşmiştir. Rusların gelişi kolay kabullenilmiyor. Üç yıl süren mücadeleden sonra Ruslar püskürtülüyor. Fakat bu halklar kendilerini yönetmeyi beceremedikleri için Rusları geri çağırıyorlar¹⁴⁹. Burada bu halkların birbirleriyle savaştıkları belirtiliyor. Anlaşılan Hazar idaresi etkisiz kalmış, hâkimiyet ve düzen kurulamamış, bu iç savaştan faydalanan Ruslar gelip yeniden egemen olmuşlardır. Buraları sadece haraç kaynağı olarak gören Hazar'dan memnuniyetsizlik de yaygın olmalı. Petrukhin'e göre Slav, Çud ve Meryaların Rusları çağırmasını Doğu Avrupa'daki Hazar hâkimiyeti tetiklemiştir¹⁵⁰.

Öbür türlü, hiçbir toplumun kendini yönetemeyerek dışardan idareci çağırması vaki değildir. Tüm örneklerde dış güçler kendisini yönetemeyen toplumlara yardım için müdahale ederler. Yani bu, taraflı kaynakların yorumudur; burada da Rus kaynağının nalıncı keserini kendi tarafına tuttuğunu görüyoruz. *Povest'*te Rurik'in yerlilerce tekrar çağırılması, onun yönetimine meşruiyet kazandırmak için uydurulmuş bir sahneye benziyor¹⁵¹. Yerliler ya Hazarlara karşı Ruslardan yardım istemişlerdir, ya da daha yakın ve güçlü gördükleri Ruslara teslim olmuşlardır. Tabii saflar o kadar kesin olamaz; iki tarafın da destekçileri vardı. Duczko'ya göre, Rusların erken tarihi hakkında fikri olmayan *Povest'*in yazarı, onların 9. yy ortasından çok önce burada bulduklarını bilmemekte, çağırma işini ona bağlamaktadır¹⁵².

Ama sonuçta bu davette bir Hazar bağlantısı vardır. *Povest'*te sunulan zaman bilgisinin güvenilirliği karşısında tüm yenidenkurmalar hata ihtimali içerecektir, ama kazıbilimin gösterdiği üzere 863-871 arasında bir ta-

¹⁴⁸ *Povest*, s.214; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s.87.

¹⁴⁹ *Povest*, s.214; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s.87. Bu haberin ayrıntılı bir incelemesini Pritsak yapmıştır: "The Invitation to the Varangians".

¹⁵⁰ Petrukhin, "Khazaria and Rus", s.245.

¹⁵¹ Duczko, *Viking Rus*, s.79.

¹⁵² Duczko, *Viking Rus*, s.10.

rihte Gorodişçe gibi ilk Rus yerleşimleri yıkıldı ise¹⁵³, daha doğrusu 30 yıl önce Şarkel'e olanlar aynen burada gerçekleştiyse, bunu yapmaya adaylar arasında en fazla imkânı Hazarlara vermemiz gerekiyor. Bunu *Povest*'teki bilginin neresine oturtacağımız açık değil. İlk Hazar harekâtının buraları tahrip ettiğini, "Varenglerin gelişinin" şehirlerinin enkazına dönüş olduğunu düşünebiliriz. *Povest*'in 858 ve kazabilimin 870 tarihleri kolayca bir araya getirilebilir. Belki de o yıllarda Varenglerin hem Azerbaycan'a, hem de İstanbul'a saldırmaları ve her ikisinin de ağır yenilgi ile sonuçlanması, Hazarlara kaçıramayacakları bir fırsat sağlamış ve savaşsız kalmış Rus' ülkesini işgal ederek Şarkel'in intikamını almışlardır. Bu esnada canları yanan yerli Fin ve Slav ahali ise, Hazarların önünden kaçan Rurik'i tekrar davet etmiştir. *Povest*'te güvenilmez zaman bilgisine bir örnek olarak geçen davet işte bu vesileyle olmuş olsa gerektir.

Oka-Ladoga bölgesinin uzaklığı, kalıcı ve etkin Hazar hâkimiyetinin sağlanamaması, Hazar'da askerliği paralı bir memuriyete eviren yeni anlayış, Rus anayurdunun ulaşılmazlığı ve de ayrıca geleneksel Viking savaşçılığı gibi sebepler, sonunda mücadeleden Rusların baskın çıkmasını sağladı. Rurik geldi ve Kiev'i kalıcı olarak Hazarlardan aldı. Köle ve haraçgüzar olarak gördükleri yerli Slavlar tarafından pek fazla sevilmediklerini tahmin ettiğimiz Hazarlar (ve Macarlar), bunun karşısında hiçbirşey yapmadılar veya yapamadılar. Belki hiçbir zaman hâkim olmadıkları arazinin kaybedilmesi fazla bir önem arz etmedi. Ama Hazar başkenti Rus gücünün ciddi olduğunu gördü. Ruslar, Kiev'i aldıktan sonra Hazarların gözünde güçlendiler ve onları daha fazlasıyla tehdit ettiler. Hazarlar ise onlara pazarlarını ve İdil yolunu açarak sus payı verdiler. Belki de savaşlarda fazla işe yaramayan ve kendi ticari çıkarlarından başka bir şey düşünmeyen, üstelik Kabarlar gibi isyancı Hazar topluluklarına sığınma sağlayarak can sıkın Macarların defterinin dürülmesine Hazarlar karar verdi ve Peçenekleri batıya, Macarların yaşadığı topraklara geçirerek hem kendi üzerindeki doğudan gelen tazyiki atmış oldu, hem de Ruslarla arasına daha etkin bir mesafe koydu.

Peçenek göçünde Hazar parmağı aramak için haklı şüphelerimiz var. Tashihli bir okumayla Hazar kaynakları tarafından düşmanlar arasında

¹⁵³ Shepard, "The Origins of Rus", s.53; Franklin - Shepard, *The Emergence of Rus*, s.56-57. Dolukhanov, *The Early Slavs*, s.188, bunu yerlilerle Varenglerin mücadelesi çerçevesinde görmek ister.

sayıldığını anladığımız Peçenekler¹⁵⁴, yeterli güçleri olmasına rağmen Hazar gündemiyle meşgul olmuşa benzemiyorlar. Onları, hep batı yönünü zorlar-ken görüyoruz. Macarları kovalıyorlar, Hırvatlara saldırıyorlar, Kiev'i yağmalayıp duruyorlar... Ama Hazar ile ciddi bir mücadeleleri yok. Hatta Bizans bile bunda başarılı olamıyor. Kağan Yusuf'un İdil yolunu Ruslara kapatması¹⁵⁵ sonuçta Rus öfkesini artırıyor ve 966'da Svyatoslav önderliğinde Hazar'ı işgal etmelerine yol açıyor. Bundan birkaç yıl sonra Svyatoslav'ı pusuya düşürüp öldürenler, yani Hazar'ın intikamını alanlar ise Peçenekler olmuştur. Bunda bir Hazar veya Musevi parmağı var mıydı acaba?

Rus devletleşmesi ve onun izinden gerçekleşen Rus ulusunun türeyiş sürecini, bir Vareng çetesinin Slav denizi içinde boğularak kimliklerini kaybetmesi şeklinde basitleştiremeyiz. Hatta Volxov'un ağızlarındaki ilk Rus yerleşimleri, dolayısıyla Rusya'nın nüvesi tamamen Fin bölgesinde bulunuyordu. Lakin ilerleyen zaman içinde Slav bölgesinde bulunan Novgorod ve Kiev'in yükselişleri, Rusluğu kaçınılmaz olarak Slavlık ile özdeşleşmesini gerektirdi. Bu yüzden, erken İslam kaynaklarında görüldüğü üzere, etnik karışma ve erimenin olmadığı zamanlarda bile Ruslar, Slavlardan bir kol olarak görülüyordu. Slavlar 8. yüzyıl başlarında Don boylarında idiler ve Hazar tebaası olmanın getirdiği rahatlıkla anlaşılabilir doğuya doğru daha rahat ilerlemişlerdi ki, Şarkel yakınlarında bile bulunuyorlardı. Don'un batısındaki Bulgar kalıntılarının zaman içinde bunların arasında eridiği tahmin ediliyor. Bu bölge orman ile Karadeniz arasında kökü yüzyıllar öncesine dayanan kürk ticaretine sahne oluyordu.

Dolayısıyla, Novgorod'da Slav denizine dalan Ruslar, hep aynı insanları görerek kendilerini Hazar sınırlarında ve hazır ticari ortamın içinde buldular. Bunun zaman bilgisini tespit şimdilik kolay gözüküyor, lakin 8. yüzyılın ikinci yarısında bazı öncüller olabilir. 9. yüzyılla birlikte Ruslar bu ticaretin içindeydiler ve artık Karadeniz dünyası ile tanışmaya başlamışlardı. Ticari misafirperverlikten istifade ile güçlü halde gelip kolaçan ettikleri bu memleketlerde, zaman zaman kendi askeri güçlerini de denediler. Hazarlar ile savaşları Slav haracının paylaşılması yüzünden gerçekleşmiş benziyor. Bu esnada, bir seferinde, hazırlıksız yakaladıkları Hazarlara büyük zarar

¹⁵⁴ Karatay, "Hazarların Musevileşmesi", s.10. Bu belgedeki nitelermeler dengesizdir ve anlaşılabilir çelişkiler içerir. Bizzat mektubun yazarına göre Hazar'ın en önemli müttefiki olan Oğuzlar bile düşmanlar arasında sayılırlar: *a.g.e.*, s.14.

¹⁵⁵ "İrmağın ağızını tutuyorum ve gemilerle gelen Rusların Müslümanlara zarar vermesinler diye Hazar denizine girmelerine izin vermiyorum... Onlara bir fırsat versem, Bağdat'a kadar Müslümanların bütün memleketlerini harap ederler." Kokovtsov, *Yevreysko-Xazarşkaya Perepiska*, s.83, 102; Marcus, *The Jew in Medieval World*, s.259.

verdiler ve Don nehri boylarındaki istihkâmları yıktılar. Sonuçta Hazarlar, Macar yardımıyla onları yendiler ve püskürttüler; hatta ileri harekât ile Baltık istikametinde pek çok yerde egemenliklerini tesis ettiler. Öte yandan, Hazarlar bundan sonra Ruslara karşı daima tetikte oldular ve özel bir siyaset geliştirdiler. Bu, onların Bizans'a veya bazen de Azerbaycan'a salınarak meşgul edilmesi, bir nevi sus payı verilmesi olarak değerlendirilebilir. Sonuçta, en azından 830'lardan itibaren Ruslar, Karadeniz havzasındaki önemli güçlerden biri haline gelmişlerdi. Bunu onların Karadeniz sahillerine inişle karıştırmamak lazımdır. Osmanlı'dan Azak kalesini alarak ilk kez 1699'da sahile inen Ruslar, bunun için ilk denemelerini aynı yerde, 830'larda Şarkel kalesi ile yapmak istemişler, ama başarılı olamamışlardı.

KAYNAKLAR

- The Annals of St-Bertin. Ninth Century Histories, Vol.I*, çev. Janet L. Nelson, Manchester, 1994.
- Artamonov, M. A., *Hazar Tarihi*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2004.
- el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, çev. M. Fayda, 2. Basım, Ankara, 2002.
- Boba, Imre, *Nomads, Northmen and Slavs*, The Hague-Wiesbaden, 1967.
- Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio. Vol.II: Commentary*, yay. F. Dvornik - R. J. H. Jenkins - B. Lewis - Gy. Moravcsik - D. Obolensky - S. Runciman, London, 1962.
- Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, yay. R. J. H. Jenkins - Gy. Moravcsik, Washington, 1967.
- Cross, Samuel H., "Primitive Civilization of the Eastern Slavs", *American Slavic and East European Review*, V/1-2 (May, 1946), s.51-87.
- , "The Scandinavian Infiltration into Early Russia", *Speculum*, XXI/4 (Oct. 1946), s.505-514.
- Czeplédy, Károly, "Şarkel: An Ancient Turkish Word for House", *Aspects of Altaic Civilization (5th PIAC 1962)*, yay. D. Sinor, Bloomington - The Hague, 1963, s.22-31.
- Dolukhanov, Pavel, *The Early Slavs: Eastern Europe from the Initial Settlement to the Kievan Rus*, London, 1996.
- Duczko, Wladyslaw, *Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, Leiden-Boston, 2004.
- Duplop, D. M., *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Z. Ay, İstanbul, 2008.
- Franklin, Simon - Shepard, Jonathan, *The Emergence of Rus. 750-1200*, London - New York, 1996.

- Frye, Richard N., "Byzantine and Sasanian Trade Relations with Northeastern Russia", *Dumbarton Oaks Papers*, XXVI (1972), s.263-269.
- Goldelman, Menashe, "On the Location of the Khazarian City of Al-Baydā", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 10 (1998-1999), s.63-71.
- Golden, Peter B., "The Question of the Rus' Qağanate", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, II (1982), s.77-97.
- , "Aspects of Nomadic Factor in the Economic Development of Kievan Rus'" (1991 Koropetskiy'den), *Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe. Turks, Khazars and Qipchaqs*, Aldershot, 2003, s.58-101.
- , *Hazar Çalışmaları*, çev. E. Ç. Mızrak, İstanbul, 2006.
- , *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, Çorum 2006.
- , "Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited", *Acta Orientalia Hungaricae*, LX/2 (2007), s.161-194.
- Grekov, Boris, *Kiev Rus*, Moscow, 1959.
- İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. M. Ağarı, İstanbul, 2008.
- Kalinina, "Al-Khazar and As-Saqâliba: Contacts. Conflicts?", *The World of the Khazars: New Perspectives - Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*, Ben-Shammai, Haggai - Róna-Tas, András (yay.), Leiden, 2007, s.195-206.
- Kaplan, Frederick I., "The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians", *American Slavic and East European Review*, XIII/1 (Feb. 1954), s.1-10.
- Karamzin, N., *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, I, Petersburg, 1851.
- Karatay, Osman, "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Anahatları. Altınorda Öncesi Dönem", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 3 (Güz 2004), s.1-70.
- , *Bey ile Büyüücü. Avrasya'da Tanrı, Hükümdar, Devlet ve İktisat Hakkında Dilin Söyledikleri*, İstanbul, 2006.
- , "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu", *Karadeniz Araştırmaları*, 18 (Yaz 2008), s.1-18.
- Kayapınar, Ayşe, "Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti", *Balkanlar El Kitabı*, I, Çorum-Ankara 2006, s.105-128.
- Kokovtsov, Pavel K., *Yevreysko-Xazaraskaya Perepiska v X veke*, Leningrad, 1932.
- Kovalev, Roman K., "What Does Historical Numismatics Suggest about the Monetary History of Khazaria in the Ninth Century? - Question Revisited", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 13 (2004), s.97-129.
- Kurat, A. Nimet, "Abū Muhammad Ahmad bin Aṣṣam al-Kūfī'nin Kitāb al-Futūh'u", *AÜ DTCF Dergisi*, VII/2 (Haziran 1949), s.255-276.

- Marcus, Jacob R., *The Jew in Medieval World: A Source Book*, 315-1791, Cincinnati, 1999.
- Matthews, W. K., "Medieval Baltic Tribes", *American Slavic and East European Review*, VIII/2 (April 1949), s.126-136.
- Melin, Elsa, "The Names of the Dnieper Rapids in Chapter 9 of Constantine Porphyrogenitus' De Administrando Imperio", *Scando-Slavica*, 49 (2003), s.35-62.
- Mesudî, *Murûc ez-Zehab (Altın Bozkırlar)*, çev. D. A. Batur, İstanbul, 2004.
- Noonan, Thomas S., "When did Dirhams First Reach the Ukraine?", *Harvard Ukrainian Studies*, II/1 (March 1978), s.26-40.
- , "Medieval Islamic Copper Coins from European Russia and Surrounding Regions: The Use of the *Fals* in Early Islamic Trade with Eastern Europe", *Journal of the American Oriental Society*, 94/4 (Oct-Dec 1974), s.448-453.
- , "Why Dirhams First Reached Russia", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 4 (1984), s.151-282.
- , "When Did Rūs/Rus' First Visit Khazaria and Baghdad?", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 7 (1987-1991), s.213-219.
- , "The Khazar Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages: The Religious Dimension", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 10 (1998-1999), s.207-230.
- , "The Economy of the Khazar Khaganate", *The World of the Khazars: New Perspectives*, s.207-244.
- Novoseltsev, A. P., "Obrazovaniye drevnerusskogo gosudarstva i perviy ego pravitel'", *Voprosi İstorii*, 2-3 (1991), s.3-20.
- Obolensky, "The Varangian-Russian Controversy: The First Round", *The Byzantine Inheritance of Eastern Europe*, London, 1982.
- Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan, 4. baskı, Ankara 1996.
- Paszkievicz, Henryk, *The Origin of Russia*, London, 1954.
- Petrukhin, Vladimir Y., "Khazaria and Rus': An Examination of Their Historical Relations", *The World of the Khazars: New Perspectives*, s.245-268.
- Povest' vremennix let po Laurent'evskoy letopisi*, yay. D. S. Lihaçev - B. A. Romanov, Moskva-Leningrad, 1950.
- Pritsak, Omeljan, "The Invitation to the Varangians", *Harvard Ukrainian Studies*, I/1 (Mar. 1977), s.10-22.
- , "Rusların Kökeni", çev. M. B. Çelik, *Omeljan Pritsak Armağanı*, M. Alpargu - Y. Öztürk (yay.), Sakarya, 2007, s.41-65.

- Rabinowitz, L., "The Routes of the Radanites", *The Jewish Quarterly Review*, XXXV/3 (Jan. 1945), s.251-280.
- Rady, Martyn, "The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of king Béla: A Translation", *Slavonic and East European Review*, LXXXVII/4 (Oct. 2009), s.681-727.
- Riasanovsky, N., "The Norman Theory on the Origin of the Russian State", *Russian Review*, VII/1 (Autumn 1947), s.96-110.
- Romaşov, S. A., "İstoričeskaya Geografiya azarskogo Kaganata (V-XIII vv) (Çast 4 i 5)", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 13 (2004), s.185-264.
- Róna-Tas, András, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*, Budapest, 1999.
- , "The Khazars and the Magyars", *The World of the Khazars: New Perspectives*, s.269-278.
- Rybakov, Boris A., *Early Centuries of Russian History*, Moscow, 1965.
- Shepard, Jonathan, "The Origins of Rus' (c.900-1015)", *The Cambridge History of Russia -I-*, yay. M. Perrie, Cambridge, 2006, s.47-72.
- Simon Kézai, *The Deeds of the Hungarians*, yay. László Veszprémy, Frank Schaer, Jenő Szűcs, Budapest, 1999.
- Solov'ev, S. M., *Soçineniya -I-: İstoriya Rossii s drevneyşix vremen (1-2)*, Moskva, 1988.
- Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, ed. C. Mango & R. Scott, New York, 1997.
- Theophanes Continiatius, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, yay. I. Bekker, Bonn, 1838.
- Vasiliev, A. A., "The Second Russian Attack on Constapinople", *Dumbarton Oaks Papers*, VI (1951), s.161-225.
- Vernadsky, George, *A History of Russia I: Ancient Russia*, New Haven, 1946.
- , "The Problem of the Early Russian Campaigns in the Black Sea Area", *American Slavic and East European Review*, VIII/1 (Feb.1949), s.1-9.
- Vinnikov, A. Z., "Kontaktı Donskix Slavyan s Alano-Bolgarskim Mirom", *Sovetskaya Arxeologiya*, 3 (1990), s.124-137.
- Vucinich, Alexander, "The First Russian State: An Appraisal of the Soviet Theory", *Speculum*, XXVIII/2 (Apr. 1953), s.324-334.
- Yıldız, Hakkı D., "Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, II, Ankara, 1981.
- Yörükân, Y. Ziya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, İstanbul, 2004.
- Yücel, Mualla U., *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara, 2007.

- Zakharii, Roman, *The Historiography of Normanist and Anti-Normanist Theories on the Origin of Rus'*, Oslo Üniversitesi Viking ve Ortaçağ Araştırmaları Merkezi'ne sunulmuş YL tezi, Oslo, 2002.
- Zimonyi, István, *The Origins of the Volga Bulghars*, Szeged, 1990.
- Zuckerman, Constantine, "On the Origin of the Khazar Diarchy and the Circumstances of Khazaria's Conversion to Judaism", *The Turks*, I, yay. O. Karatay vd., Ankara, 2002, s.516-523.

